

Een glorieuze 'nieuwe tijd' of een 'eindtijd in gloria'

De spagaat tussen een katholieke identiteit en een nationaalsocialistische overtuiging bij
M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975)

Een glorieuze 'nieuwe tijd' of een
'eindtijd in gloria': De spagaat tussen
de katholieke identiteit en een
nationaalsocialistische overtuiging bij
M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et
d'Ansembourg (1894-1975) / Peter
BROEKEMA – 2008
Godsdienstwetenschap

Masterscriptie Researchmaster Religious Symbols and Traditions

Peter Broekema

S1136437

Begeleiders: Prof. Dr. Y.B. Kuiper en Mw. Dr. M.P.A. de Baar

rijksuniversiteit
 groningen

Afbeelding:

Beeldnummer: 28700

Collectie: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

Bijschrift: Het bezoek van den Secretaris-Generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, Dr. T. Goedenwaagen aan Limburg.

Tijdens het bezoek aan Maastricht. In de kelder van de St. Servaaskerk voor de grafombe waarin zich het gebeente bevindt van de Heilige Sint Servaas. In het midden Dr. T. Goedewaagen en rechts naast hem de Commissaris in de provincie Limburg, Graaf M. Marchant d'Ansembourg (verder nog De Ranitz en J.G.J. Goverts).

Beeld Datum: 28-05-1941 (Opname)

Voorwoord

Graag wil ik van de gelegenheid gebruik maken om nog een kort dankwoord te richten aan diegenen die het ontstaan en met name het afronden van deze scriptie mogelijk hebben gemaakt. In de eerste plaats gaat mijn dank voornamelijk uit naar mijn mentor Prof. Dr. A.L. Molendijk, die mij gedurende de jaren van de Researchmaster heeft begeleid en wiens student-assistent ik met veel plezier enige jaren ben geweest. Hij heeft mij geleerd vooral vooruit te kijken, plezier te hebben en houden in de wetenschap en mij door moeilijke tijden geloodst. Daarnaast waren voor het schrijven van deze masterscriptie mijn begeleiders Prof. Dr. Y.B. Kuiper en Dr. M.W. de Baar van essentieel belang. Door hun kritische commentaar werd ik gedwongen gestructureerd te schrijven en af te zien van al te veel 'luchtfitserij'. Ook heb ik hen het afgelopen jaar met veel plezier geassisteerd bij het college 'Hekserij en Toverij' en de 'werkgroep Religie en Biografie'. Een speciaal dankwoord wil ik verder richten aan Dr. J.P. de Valk, die mij heeft geïntroduceerd in de Vaticaanse Archieven en met wie ik menig discussie over d'Ansembourg heb gevoerd tijdens mijn verblijf te Rome in februari en maart j.l. Dit verblijf is mede mogelijk gemaakt middels financiële ondersteuning van het Groninger Universiteitsfonds en de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap. Tenslotte wil ik Menno Conner, Melanie Meister en Pieter Nanninga bedanken voor het lezen en corrigeren van mijn teksten en het geven van commentaar. Zonder jullie had ik het niet gered.

Voor u ligt mijn Masterscriptie ten behoeve van de Engelstalige Researchmaster *Religious Symbols and Traditions*. Deze vereist een Engelstalige afstudeerscriptie. In nauw overleg met mijn hoofdbegeleider heb ik echter besloten mijn Masterscriptie in het Nederlands te schrijven. Het gebruik van het Nederlands doet namelijk meer recht aan het lokale karakter van mijn biografie en maakt vergelijkingen met andere (nagenoeg allemaal in het Nederlands gestelde) biografieën over 'foute Nederlanders' mogelijk. Tevens heb ik gebruik gemaakt van Duitse, Franse, Italiaanse, Latijnse maar vooral Nederlandse bronnen en literatuur. Door het geheel vertalen van al deze voornamelijk Nederlandse bronnen en literatuur zouden belangrijke details en nuances weg kunnen vallen. Ook de specifieke Nederlandse situatie in het interbellum en specifieke concepten als verzuiling maken een scriptie gesteld in het Nederlands waardevoller. Omdat de wereld groter is dan de landsgrenzen heb ik tevens een op het internationale 'Forum der wetenschap' bewerkte – in het Engels – gestelde *Summary* bijgevoegd. Deze *Summary* is een weergave van enkele belangrijke punten van mijn scriptie en laat zeer duidelijk de Nederlandse beeldvorming omtrent de Tweede Wereldoorlog en 'foute' mensen in deze oorlog zien. Een categorie waartoe d'Ansembourg behoorde. Deze *Summary* maakt gebruik van en sluit aan bij de nieuwe voorzichtige pogingen 'rechtse adel' uit heel Europa met elkaar te vergelijken en bouwt dus als het ware voort op de verkregen inzichten van deze scriptie.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
Hoofdstuk 1. Geschiedschrijving en beeldvorming rondom 'foute' Nederlanders.....	12
Hoofdstuk 2. De katholieke Limburgse graaf 1894-1933	22
Hoofdstuk 3. Voorman van de Nationaal Socialistische Beweging 1933-1940.....	37
Hoofdstuk 4. Collaborateur in de Tweede Wereldoorlog 1940-1945	72
Hoofdstuk 5. Berechting, bestraffing en waardering tussen 1945-1975	84
Conclusie	99
Literatuuropgave.....	104
Summary.....	110

Inleiding

De petrolieman noemden de Maastrichtenaren hem, den kasteelheer van Amstenrade, den clown van de Mussertpartij. 'Gien kwoad ventje'. De procureurfiscaal verklaart echter: 'Ik dacht er eerst ook zoo over.... Het privé archief heeft echter veel onthuld: deze man bleek een stille snoodaard te zijn, van wie wij zelfs nu, nog lang niet alles weten'.¹

De beeldvorming rondom de katholieke Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg (1894-1975) zit vol tegenstrijdigheden. Dat blijkt al uit de verslaggeving in *Het Parool* van 30 april 1946, de dag waarop d'Ansembourg werd veroordeeld voor zijn aandeel in de Tweede Wereldoorlog. Hoewel na afloop van deze oorlog veel Nederlanders als goed of fout werden bestempeld en de 'foute mensen' tot hoge straffen – inclusief de doodstraf - werden veroordeeld door de Bijzondere Rechtbanken, wist Max de Marchant et d'Ansembourg de dans toch te ontspringen. Omdat hij de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Adriaan Mussert (1894-1946) al steunde vanaf 1933 en daarin een prominente plaats veroverde, werd hij beschouwd als een kopstuk van de partij. Zo nam hij in 1935 als afgevaardigde van de NSB zitting in de Eerste Kamer en vervolgens in 1937 in de Tweede Kamer. In de Tweede Wereldoorlog vervolgde hij zijn nationaalsocialistische politieke loopbaan als commissaris van de provincie Limburg en was hij in het begin van de oorlog een spil in de buitenlandse contacten van de NSB. Hoewel de openbaar aanklager hem tijdens de rechtszaak wegens dit hoogverraad tot een 'minderwaardig mensch' verklaarde en daarop tot tweemaal toe (ook in het hoger beroep) de doodstraf eiste, kreeg hij uiteindelijk 'slechts' een gevangenisstraf van vijftien jaar, waarvan hij acht jaar uitzat.

Context

De Marchant et d'Ansembourg is natuurlijk voornamelijk bekend vanwege zijn aandeel in de NSB en in de oorlog. De opkomst van deze en andere fascistische partijen is te plaatsen in het interbellum. Een periode die door historicus Michael Burleigh (1955-) gekenschetst wordt als het tijdperk van de 'politieke religies'.² Een begrip dat wijst op de overeenkomsten tussen totalitaire bewegingen en praktijken van religieuze bewegingen. Dit begrip heeft Burleigh ontleend aan de Duitse politieke filosoof Eric Voegelin (1901-1985), die al in 1928 als eerste wees op belangrijke

¹ 'Doodstraf geeischt tegen graaf d'Ansembourg', *Het Parool* 30 april 1946.

² Michael Burleigh, *Sacred causes. Religion and politics from the European dictators to al Qaeda* (Londen etc. 2007) 38-122.

overeenkomsten tussen religie en totalitaire politieke bewegingen.³ Omdat deze overeenkomsten zo opvallend waren, introduceerde hij het concept politieke religies. Het fascisme is in deze optiek dus niets anders dan religie met een politiek en seculier karakter. Burleigh is een voorstander van het gebruik van dit concept. Daarbij haalt hij verschillende argumenten aan. Zo wijst hij op het idee van het bestaan van een absolute waarheid en de komst van een verlosser die de mensheid zal leiden naar het einde der tijden. Ook het gebruik van geweld om mensen met een afwijkende mening binnen het gareel te houden is een veelvoorkomende strategie in de geschiedenis van religieuze bewegingen. In het bijzonder binnen monotheïstische religies zoals de islam, het jodendom en het christendom is dit streven continu aanwezig. Wanneer men ervan overtuigd is dat er een absolute waarheid bestaat, dan volgt hieruit bijna automatisch de idee dat het gebruik van geweld tegen andersdenkenden op zijn minst een noodzakelijk kwaad is. Het ene is met andere woorden een logisch gevolg op het andere. Andere overeenkomsten tussen religie en de totalitaire bewegingen tijdens het interbellum zijn verder de organisatie van massamanifestaties, het invoeren van heilige feestdagen en symbolen, het aanduiden van martelaren en het indoctrineren van de jeugd. Daarnaast staat *Sacred causes* voornamelijk bekend als het boek waarin Burleigh de negatieve rol van de katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog nuanceert, door erop te wijzen dat juist op lagere niveaus de geestelijkheid het nationaalsocialisme dwarsboomde en dat de aanwezigheid van religie matigend werkte op het nationaalsocialisme, een standpunt dat door sommige critici wordt verworpen.⁴

Het concept 'politieke religie', kan dus uitstekend gebruikt worden als context, juist omdat in dit concept twee belangrijke concepten in het interbellum en tevens 'pijlers' in het leven van d'Ansembourg samenkomen en –vallen. d'Ansembourg stamde namelijk uit een katholieke familie, groeide op in de (nog steeds) overwegend katholieke provincie Limburg en was uit naam van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) zelfs burgemeester en lid van de Provinciale Staten. Het leven van d'Ansembourg speelt zich dus af in een samenspel van een politieke en religieuze wereld. Een onderscheid dat pas sinds de Franse Revolutie van 1789 zo duidelijk wordt gemaakt. In dit samenspel van religie en politiek is het soms moeilijk een balans te vinden tussen de - sinds de Franse Revolutie veelal in de privésfeer gelokaliseerde – religie en het in het

³ Eric Voegelin, *Die Politischen Religionen* (Heruitgave München 1993).

⁴ <http://www.liberales.be/cgi-bin/show.pl?boek&burleigh&print>

publiek gelokaliseerde politiek. Deze verhouding tussen religie en politiek en privé en publiek hangt in mijn ogen nauw samen met de door Marcel Gauchet genoemde verandering van overtuiging naar identiteit.⁵ Een overtuiging is in zijn opvatting de conformering aan een groep met als doel de rest van de samenleving van jouw waarheid te doordeseemen, terwijl een identiteit juist wijst op (en ontstaat ten opzichte van) het verschil met de ander, doormiddel van 'selfing en othering'.⁶

Vraagstelling

Peter van Rooden merkt in zijn artikel 'Nut en nadeel van de biografie' terecht op, dat 'Slechts weinigen er toe veroordeeld zijn, zo te leven dat hun lotgevallen een eenheid vormen die het antwoord op een historisch probleem is'.⁷ Het leven van d'Ansembourg is daar geen uitzondering op. De vorm van deze scriptie is biografisch en probeert niet zozeer een historisch probleem, maar juist een leven te beschrijven en te verklaren. Hoewel een biografie door literatuurcriticus Kees Fens (1929-2008) tijdens een interview slechts 'een poging om iemands leven te begrijpen maar nooit volledig verklaard worden' werd genoemd, kan het wel een licht laten schijnen op het intentionele handelen van de hoofdpersoon en daarmee een instrument zijn voor een nieuwe of aangescherpte visie op een bepaalde historische periode.

Deze scriptie is opgebouwd rondom een persoon en is daarmee sterk biografisch van aard. Het zal dus eveneens een poging zijn om een leven te beschrijven en te verklaren. Het leven van d'Ansembourg is interessant door zijn katholieke en adellijke afkomst, politieke keuzes en zijn samenwerking met de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog. Specifieker zal ik gaan onderzoeken waarom hij lid werd van de NSB en wil ik dieper ingaan op zijn verhouding tot de Rooms Katholieke kerk, het bisschoppelijke mandement, zijn functioneren en daden in de Tweede Wereldoorlog, de periode van zijn arrestatie, veroordeling en amnestie en tevens op de beeldvorming van zijn persoon. Deze scriptie is dus niet 'slechts' een biografie, maar geeft ook een interpretatie voor de beeldvorming rondom deze persoon. Daarnaast wil ik het concept

⁵ Marcel Gauchet, *Religie in de democratie* (Amsterdam 2006).

⁶ Gerd Baumann, *The Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities* (New York en Londen 1999) en Gerd Baumann 'Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach' in: G. Baumann en A. Gingrich ed., *Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach* (New York en Oxford 2004) 18-52.

⁷ Peter van Rooden, 'Nut en nadeel van de biografie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 66-73. Ook te raadplegen op: <http://www.xs4all.nl/~pvrooden/Peter/publicaties/1989a.htm>

'politieke religie' tweeledig gebruiken in de biografie. Zo is het concept op te vatten als een 'etic' term, waarmee het als verklarings- en interpretatiemodel voor het interbellum kan worden gebruikt. Daarnaast wil ik laten zien hoe d'Ansembourg dit concept zelf heeft gebruikt als 'emic' term en tevens de twee componenten waaruit het bestaat gebruikt als rechtvaardigingsmodel voor zijn eigen handelen.

Gebruikte literatuur en bronnen

Om een zo volledig mogelijk en hernieuwd beeld van het leven van d'Ansembourg te geven, is een bestudering van relevante verwante biografieën over 'foute Nederlanders' van belang. De relevantie van dergelijke biografieën voor deze scriptie worden ontleend aan achtereenvolgens de status van de hoofdpersonen binnen de NSB, de (religieuze) achtergrond van de gebiografeerden en als laatste aan de vorm van de biografieën. Deze scriptie is daardoor enerzijds beter te plaatsen in het almaar uitdijende woud van biografieën maar anderzijds ook een combinatie van verschillende invalshoeken. Naast biografieën over vergelijkbare 'foute Nederlanders' is natuurlijk ook een bestudering van eerder verschenen studies over zijn leven van belang. Zijn naam en optreden komen vrij uitvoerig aan de orde in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.⁸ Blijkbaar dichtte Lou de Jong (1914-2005) hem een belangrijke rol toe binnen de NSB en zag hij hem als exponent van de conservatieve standenmaatschappij in het Nederland van het interbellum. Een beeld van het interbellum dat De Jong in zijn standaardwerk in het eerste deel vastlegde en dat pas recent aan verandering onderhevig lijkt. Deze nieuwe visie op het interbellum laat juist de dynamiek op terreinen als kunst en literatuur en de wisselwerking tussen verschillende gebieden zien.⁹ Tevens komt d'Ansembourg naar voren in verschillende werken over de opkomst van het nationaalsocialisme in Nederland en Limburg en in artikelen over de verhouding tussen de NSB en het Vaticaan.¹⁰ De enige studie die geheel aan hem is gewijd, is een doctoraalscriptie geschiedenis van MP.

⁸ Lou de Jong ed., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 dln. (Den Haag 1969- 1991).

⁹ Frits Boterman, 'Inleiding', in: Frits Boterman en Marianne Vogel ed., *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003) 7-20, aldaar 7-8.

¹⁰ A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1979) of S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme* (Assen 1975). De verhouding tussen de NSB en het Vaticaan komt naar voren in: J.P. de Valk, 'Italië, Het Vaticaan en de NSB (1933-1937)', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland* 26 (1984) 91-118 en J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Voorburg 1998).

Bruinsma uit 1997.¹¹ Deze scriptie geeft een overzicht van het leven van Max de Marchant et d'Ansembourg aan de hand van archiefmateriaal en interviews met zijn weduwe Myriam Therese Selimé Aimée Guarda Elisabeth Josef Hubertus Freiin von Fürstenberg (1908-2006). Tevens is er recent een studie verschenen van Theo Gerritsma waarin fragmenten van de memoires van d'Ansembourg en die van drie andere NSB'ers, te weten Tobie Goedewaagen (1895-1980), Henri Catharinus van Maasdijk (1904-) en Hendrik Jan Woudenberg (1891-1967) zijn verwerkt.¹² Als laatste komt hij uitgebreid naar voren in een recente bundel over de Europese 'rechtse' adel, waarin hij door historicus De Valk als exemplarisch voor de Nederlandse 'rechtse' adel wordt neergezet.¹³

Bij een lezing van deze secundaire literatuur valt al gauw op dat de auteurs naar elkaar en uiteindelijk dus naar het werk van De Jong verwijzen, die daarmee verantwoordelijk lijkt voor het 'algemene beeld' dat is ontstaan rondom de katholieke adellijke NSB'er. Naast dit secundaire materiaal is een nadere bestudering van het primaire bronnenmateriaal dus noodzakelijk, om enerzijds terug te kunnen gaan naar de 'neergeslagen historische werkelijkheid' en anderzijds de beeldvorming omtrent zijn persoon te kunnen analyseren. Dit primaire bronnenmateriaal bestaat ondermeer uit krantenartikelen en speeches van en over d'Ansembourg, brieven gericht aan of afkomstig van de graaf, brieven over (het functioneren) van d'Ansembourg, afgelegde verklaringen na zijn arrestatie in 1945, getuigenverklaringen tijdens de processen in 1946, de processtukken zelf en zijn postuum vrijgegeven zelfgeschreven memoires. Hoewel dit bronnenmateriaal goed toegankelijk is, is een synthese van dit 'bronnenmateriaal' eigenlijk nog steeds achterwege gebleven. In bijna al die hierboven genoemde studies is namelijk ofwel het onlangs vrijgegeven bronnenmateriaal afkomstig uit de Vaticaanse Archieven (Archivio Segreto Vaticano) niet meegenomen, ofwel zijn de memoires van d'Ansembourg slechts exemplarisch gebruikt en derhalve niet goed geanalyseerd.

¹¹ M.P. Bruinsma, *M.V.E.H.J.M. graaf deMarchant et d'Ansembourg. Rooms-katholiek en NSB'er* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis 1997).

¹² Theo Gerritse, *Collaboreren voor een betere wereld: de memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007).

¹³ J.P. de Valk, 'Distance and Attraction: Dutch Aristocracy and the Political Right Wing', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 73-88.

Memoires

Bij deze memoires moet tenslotte nog een belangrijke kanttekening worden geplaatst. Hoewel de kenschets 'memoires' namelijk associaties met een autobiografie oproept, kunnen de memoires van d'Ansembourg beter beschouwd worden als een politiek testament of als een politieke autobiografie. In zijn memoires lijkt d'Ansembourg namelijk slechts te willen vertellen waarom hij bij de NSB is gegaan. De memoires lijken dan uiteindelijk ook een verlengstuk te zijn van de eerste verklaringen na zijn arrestatie in 1945 en laten zien hoe hij zijn acties rechtvaardigde met gebruik van politieke en religieuze argumenten en het concept 'politieke religie'. Het is daarmee een subjectieve eigen verklaring voor zijn politieke daden achteraf, een gegeven waar d'Ansembourg zichzelf ook van bewust is:

Natuurlijk kan ook ik niet geheel objectief schrijven, omdat ook ik zeer nauw betrokken ben bij heel deze ontwikkeling al zie ik, na mijn tachtigste verjaardag, de dingen toch wel iets minder eenzijdig dan vroeger. Het lijkt mij echter wel volstrekt noodzakelijk wanneer ik mijnerzijds mijn visie over de tijd van 1930 tot heden geef, dat ik begin met iets over mijzelf te vertellen, hoe ik opgegroeid ben, welke opvattingen tegenover vele problemen ik aanhang en hoe en waarom ik tenslotte in de politiek terecht gekomen ben.¹⁴

Hoewel de memoires van d'Ansembourg naast politieke vaak ook nog religieuze argumenten geven voor zijn handelen, verhaalt hij dus nauwelijks over privé zaken, als de geboorte van zijn kinderen, of over zijn leven na de vrijlating.

In deze scriptie zullen de memoires enerzijds als leidraad dienen voor zijn leven en anderzijds als onderzoeksobject fungeren, door de memoires annex rechtvaardiging te contrasteren aan met andere bronnen en te duiden met concepten als 'politieke religie', overtuiging en identiteit. Met deze benadering en het gebruik van de Vaticaanse Archieven onderscheidt deze scriptie zich van eerder verschenen (biografische) studies over d'Ansembourg. De combinatie van 'nieuw' bronnenmateriaal en een gedifferentieerde politiek-religieuze analyse van de memoires zorgen dus voor een hernieuwd en vollediger, beter beeld van Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg. Juist dit religieuze interpretatiekader kan namelijk een nieuw en aanvullend perspectief op het handelen van d'Ansembourg geven, omdat

¹⁴ M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, *of Moskou* (onuitgegeven Amstenrade 1974) 3.

een religie en een biografie beiden een leven duiding geven en tevens identiteitsgevend zijn.¹⁵ Natuurlijk is er nog steeds geen sprake van een (nooit te bereiken) ‘volledige biografie’, maar is de vorm van deze biografie een politiek-religieuze te noemen. Een vorm die een beter inzicht in het handelen van een persoon verschaft, juist vanwege de altijd aanwezige wisselwerking tussen privé en publiek en overtuiging en identiteit.

¹⁵ P. Broekema, *Over het nut en voordeel van de biografie voor de bestudering van religie. Een pleidooi voor de religieuze biografie* (Onuitgegeven essay Groningen 2008).

Hoofdstuk 1. Geschiedschrijving en beeldvorming rondom 'foute' Nederlanders

De geschreven biografieën en beeldvorming rondom d'Ansembourg kunnen alleen begrepen worden als zij in de traditie en literatuur over de Tweede Wereldoorlog en 'foute Nederlanders' wordt geplaatst. Lang heeft de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog zich gecentreerd rond de begrippen 'goed of fout'. Dit sterke zwart/wit denken stamt uit het tijdperk van net na de Tweede Wereldoorlog en komt ondermeer sterk naar voren in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van De Jong. In dit werk wordt het 'verzet' een grotere rol toegedicht dan zij daadwerkelijk had en wordt het etiket 'foute Nederlander' op mensen geplakt, waarmee ze in een (verontmenselijk) type veranderen. Hier is sinds ruwweg twee decennia echter een kentering in gekomen. Nu wordt veelal een ander perspectief gebruikt, waarin naast de meer objectievere benadering van bovengenoemde begrippen eveneens wordt geprobeerd om de Tweede Wereldoorlog niet als een aberratie maar als een 'gewoon' tijdperk te zien.¹⁶ Een goed voorbeeld over de veranderende historiografie rondom de Tweede Wereldoorlog is het boek *Grijs verleden* van historicus Van der Heijden, waarin hij duidelijk laat zien hoe het beeld over de Tweede Wereldoorlog in de jaren zestig werd gevormd en als een 'betonblok' in de historiografie bleef staan tot halverwege de jaren tachtig. Dit 'blok beton' zorgde er in zijn woorden voor dat: 'de oorlog niet alleen het zicht op het verleden blokkeerde, maar ook een lange schaduw vooruit wierp en al naar gelang eenieder die aan deze kant van de tijd stond verlichtte of verduisterde.'¹⁷ Van der Heijden probeert echter de personen niet als goed of fout af te schilderen, maar veel meer te bedenken wat hijzelf in dergelijke omstandigheden zou hebben gedaan. Een oorlog is dus volgens hem geen tijdperk van goed of fout, maar een 'gewoon tijdperk' waarin alles ineens wel scherper wordt. Ook wijst hij op de wanorde die ontstond in met name de laatste jaren van de oorlog, waarin mensen vaak niet eens meer konden kiezen. Voor en aan het begin van de oorlog kozen mensen weliswaar nog bewust voor de NSB, maar de internationale ontwikkelingen zorgden er al snel voor dat deze keuze radicalere consequenties

¹⁶ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986) 30-52.

¹⁷ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam en Antwerpen 2001) 12.

had, dan slechts het nationalisme te steunen.¹⁸ Dit beeld staat haaks op dat van De Jong en Presser in *Ondergang* waarin expliciet wordt gezocht naar schuldigen aan de gepleegde misdaden.¹⁹ Van der Heijden laat tevens de verschuiving in de waardering voor ‘foute mensen’ in de oorlog zien en wijst op de tevergeefse pogingen om de oorlog te begrijpen in de jaren zestig, zeventig en tachtig, in het licht van de schijnbare uniciteit van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Die uniciteit werd ingehaald door bijvoorbeeld de gruweldaden in Rwanda aan het begin van de jaren negentig.²⁰ Het zien van de periode 1940-1945 grenst volgens hem dan ook aan die van een mythe, het zwart-wit denken is zeker begrijpelijk, maar nuancering in grijze tinten is op zijn plaats.²¹ Ook de positie van het interbellum wordt hierdoor gedifferentieerder, omdat het niet meer slechts als een aanloopperiode naar de Tweede Wereldoorlog dient te worden gezien.

Hoewel momenteel een afstandelijker blik dus steeds gebruikt wordt lijkt in verhouding tot een aantal decennia geleden, is het nog steeds moeilijk het gebruikte bronnenmateriaal - dat erg gekleurd is - op waarde te schatten. Natuurlijk is er het bronnenmateriaal als brieven en krantenartikelen die ‘rechtstreeks tot ons’ spreken en keurig ingebed kunnen worden. Moeilijker wordt het met het bronnenmateriaal van na de Tweede Wereldoorlog, waarin continu wordt getracht aan de ene kant acties te rechtvaardigen en aan de andere kant deze acties te kunnen wegen op de morele factor van goed of fout. Het juridische vertoog en het gangbare historische verhaal liggen hierbij soms ver uit elkaar. Veel van dit bronnenmateriaal is gekleurd en kan alleen in het licht van de oorlog worden beschouwd. Dit is eveneens het geval bij vergelijkbare biografieën van ‘foute’ Nederlanders. Om de persoon d’Ansembourg te kunnen duiden zal daarom een vergelijking worden gemaakt met andere vergelijkbare biografieën.

Biografieën van ‘foute’ Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog

Een waardevolle bron voor het analyseren en vergelijken van dergelijke biografieën is het zogenaamde *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dat online te raadplegen valt op de site van het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN).

¹⁸ Ibidem, 15-16.

¹⁹ Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945)* (Den Haag 1965) I-II.

²⁰ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 406.

²¹ Ibidem, 411-412.

Deze biografieën zijn kort, geschreven door specialisten (veelal historici) en worden vanwege de betrouwbaarheid veel gebruikt als bron voor andere sites als www.parlement.com, www.wikipedia.nl of aanverwante sites. Vanwege het open karakter van het internet en de behoefte aan betrouwbaarheid is het dan ook niet vreemd te concluderen dat deze korte biografieën voor een belangrijk gedeelte verantwoordelijk zijn voor het zogenaamde ‘algemene’ beeld over de gebiografeerde en voor menig onderzoek een eerste startpunt zullen zijn. Dit geldt eveneens voor deze scriptie.²² Om de biografie van d’Ansembourg van het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* te kunnen duiden zal ik deze kort vergelijken met die van enkele andere NSB-coryfeeën, te weten A.A. Mussert (1894-1946), C. van Geelkerken (1901-1976) en M.M. Rost van Tonningen (1894-1945).²³

De biografische schetsen zijn allemaal op dezelfde manier opgebouwd, eerst volgt de volledige naam, gevolgd door de reden van opname (bij allen in ieder geval politicus), daarna geboorteplaats en –datum, sterfplaats en –datum, ouders, huwelijk en eventuele kinderen. Bij d’Ansembourg is echter nog een wetenswaardigheid toegevoegd, namelijk zijn naturalisatie tot Pruisisch staatsburger in 1912 en de renaturalisatie tot Nederlander in 1935. Na dit algemene aanduidende gedeelte volgt een chronologische minibiografie, met slechts aandacht voor de hoofdpersoon, waarin leven en werk met elkaar zijn verweven. Uiteindelijk is het de bedoeling dat in de laatste alinea iets wordt gezegd over de waardering voor de hoofdpersoon.²⁴ Helaas gebeurt dit alleen in de biografie van Mussert. Daarin wordt hij een zwakke persoonlijkheid genoemd. De levensbeschrijvingen ogen stuk voor stuk genuanceerd. Ze bestaan voornamelijk uit feiten, gebaseerd op *Koninkrijk der Nederlanden*, op correspondentie en werk van de gebiografeerden en op primair materiaal als de *Handelingen*. Voor de rest wordt voornamelijk van werken van de auteurs zelf gebruik gemaakt. In deze lemma’s worden ook ideeën van de gebiografeerde ten tonele gevoerd, opdat het voor de lezer gemakkelijker wordt om een bepaald persoon te kunnen duiden. In tegenstelling tot de andere NSB-coryfeeën is d’Ansembourg van adel. Aan dit feit wordt relatief veel aandacht wordt geschonken en zelfs de positie en geschiedenis van zijn familie worden besproken. Ook de plaats van religie in de biografieën is

²² <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>

²³ Deze biografieën zijn allemaal te vinden via de zoekfunctie op de hoofdsite <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>.

²⁴ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/opzet>

opvallend. Hoewel van bijvoorbeeld Van Geelkerken wel expliciet wordt vermeld dat hij gereformeerd is, is dit bij de anderen niet het geval. Dit kan natuurlijk aan de persoonlijke interesse van de auteur liggen, maar ook aan het belang dat de verschillende auteurs en het *Instituut voor Nederlandse Geschiedenis* kennelijk toekennen aan de plaats van de religie. Kenmerkend voor al deze korte biografieën is dat zij vanwege hun politieke inslag al een bepaalde focus hebben. De keuze voor opname in het *Biografisch Woordenboek van Nederland* heeft vooral te maken met het publieke optreden van de gebiografeerde. De vorm die dus in deze schetsen wordt gehanteerd is die van een politieke biografie. De focus ligt op het politieke optreden van het subject en dit optreden wordt veelal verklaard vanuit de politieke context met behulp van primair politiek getint bronnenmateriaal.

Deze vorm komt eveneens naar voren in 'grotere' biografieën over NSB'ers. Zo is de ondertitel van de biografie *Mussert* van Jan Meyers *een politiek leven*.²⁵ Het gebruikte stramien binnen dit werk is ook traditioneel. De NSB periode staat centraal en de jeugd van Mussert wordt gezien als voorbode voor de latere periode. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de titel van het eerste hoofdstuk *De jonge jaren van een leider*. Hierin komt het gezinsleven van Anton Mussert naar voren. Zeer sterk komt hier de relatie tussen vader Johan en de jonge Anton naar voren en wordt er een sterke nadruk gelegd op de katholieke identiteit van de familie in de protestantse enclave Werkendam in katholiek Brabant.²⁶ Hierna schetst Meyers zorgvuldig een beeld van Mussert als een uiterst serieuze, ambitieuze, ietwat wereldvreemde man, die met veel winden meewaait. Zijn motivatie voor het oprichten van de NSB kwam volgens Meyers echter voort uit een angst voor het communisme en het idee dat Nederland in grote nood verkeerde en geen enkele partij het land kon redden.²⁷ Net als d'Ansembourg heeft ook Mussert memoires achtergelaten en poogt hij daarin zijn motivatie te expliciteren. Meyers maakt dankbaar gebruik van deze bron. Hij komt echter niet met een uiteindelijke waardering van Mussert, behalve dan dat hij een man was die tot aan het einde van zijn leven uitkwam voor zijn idealen, en zijn angst voor het communisme. Zijn doodstraf zag de NSB-leider als een zoenoffer om de politieke tegenstellingen in Nederland op te

²⁵ Jan Meyers, *Mussert een politiek leven* (Soesterberg 2005).

²⁶ *Ibidem*, 11-27.

²⁷ *Ibidem*, 56.

heffen.²⁸ De rol van religie in het leven van Mussert komt meer zijdelings aan de orde en is zeker niet gebruikt als interpretatiekader.

Over het leven van Rost van Tonningen wordt door David Barnouw in zijn werk *Rost van Tonningen Fout tot het bittere eind* een minder genuanceerd beeld geschetst.²⁹ In deze biografie wordt veelvuldig gebruikt gemaakt van de door het NIOD uitgegeven correspondentie van Rost van Tonningen en van zijn memoires.³⁰ Deze memoires kregen de naam *Statement*, en werden door Rost geschreven tijdens zijn detentie in mei 1945. Hierin gaat hij in op zijn leven en rechtvaardigt hij eveneens zijn keuze voor (de radicale) kant van het nationaalsocialisme. Tevens wijst hij op zijn protestantse onkerkelijke godgelovigheid.³¹ De moeder van Rost is, net als de familie van d'Ansembourg van adellijke afkomst. Barnouws biografie is niet geheel chronologisch, maar geeft wel een goed overzicht van zijn leven, zijn ideeën en ook van de waardering na zijn dood. Het wijkt daarmee niet veel af van het stramien dat ik wil toepassen op het leven van d'Ansembourg. Alleen wil ik niet slechts gebruik maken van een politiek kader, maar van een politiek-religieus kader. Ook spreekt de auteur wederom niet echt een waardering uit over Rost, behalve dat hij hem dus 'fout' tot het einde noemt, in de zin van overtuigd nationaalsocialistisch. Volgens Barnouw is dit gegeven echter mythisch en hangt het nauw samen met het optreden van zijn weduwe Florrie Rost van Tonningen, die tot aan haar dood 'rechtse' ideeën propageerde en probeerde haar man te rehabiliteren.³² Zij hield de mythe rondom Rost van Tonningen als rechts-radicaal levend en vulde deze telkens opnieuw in, door bijvoorbeeld rechtse groeperingen bij haar thuis uit te nodigen. Deze constatering laat zien hoe belangrijk de huidige waardering voor een persoon is bij het beschrijven van die persoon. De waardering voor d'Ansembourg is dus net als de mythe rond Rost via verschillende werken in de huidige tijd terecht gekomen. Het traceren van de 'invulling' van de persoon d'Ansembourg is dus een essentieel deel van het schrijven van een biografie.

²⁸ Ibidem, 273-274.

²⁹ David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Amsterdam 1994).

³⁰ *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel 1 1921-mei 1942* (Den Haag 1967) en *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel 2 mei 1942-mei 1945* (Zutphen 1993).

³¹ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 17-18.

³² Ibidem, 8.

De korte biografie van Arnold Meijer(1905-1965) geschreven door Gjal't Zondergeld in zijn werk *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front* is eveneens van belang.³³ In het kader van het onderzoek naar d'Ansembourg is juist namelijk deze biografie interessant, omdat zij ingaat op de katholieke achtergrond van Arnold Meijer en zijn expliciete pogingen zich met zijn partij (eerst Zwart Front, later Nationaal Front) op het katholieke volksdeel te richten. Tevens lijken zijn ideeën voort te komen uit een wantrouwen ten opzichte van de RKSP, vanwege de bemoeienis van deze partij met de individuele politieke keuze van katholieken.³⁴ Dit wantrouwen en het interpreteren van de politieke situatie vanuit een religieus perspectief komt ook sterk naar voren in de memoires van d'Ansembourg.

Bovenstaande (politieke) biografieën zijn ofwel neutraal, of kenmerken zich door een focus op het handelen van de hoofdpersoon. Een enigszins afwijkend biografisch beeld van wordt echter gegeven door Bart van der Boom in *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert*.³⁵ Hoewel de vorm, opbouw en stijl lijken op de andere politieke biografieën, vergelijkt de auteur reeds in het begin het leven van Van Geelkerken met de opkomst en ondergang van de NSB. Hiermee krijgt het leven van Van Geelkerken vanaf het begin al een zekere fatalistische invulling en daarmee meteen een duiding. De nadruk binnen deze biografie ligt dan ook niet in een pure levensbeschrijving van de hoofdpersoon, maar laat – net als Van der Heijden - veel meer zien hoe het leven van een persoon onder invloed van drukkende externe factoren als het ware uit de rails wordt gedrukt en kan ontsporen. Van der Boom noemt Van Geelkerken dan ook een charmante joviale volksjongen die een oorlogsmisdadiger werd en daardoor mijlenver van zijn idealen af kwam te staan.³⁶ Karaktereigenschappen als oppervlakkigheid, ijdelheid en opportunisme zorgden voor een 'ontsporing' onder invloed van de NSB en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.³⁷ Hij voelde dat er 'iets' mis was met de democratie, probeerde te handelen, maar werd meegezogen in de voor hem veel te 'harde' wereld van de nazi's. Van Geelkerken lijkt dus de controle over zijn eigen leven te zijn kwijtgeraakt in een maalstroom. Een visie op een mensenleven die in de rechtvaardigende memoires van d'Ansembourg ook wordt aangehaald:

³³ G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front* (Houten 1986).

³⁴ *Ibidem*, 67.

³⁵ Bart van der Boom, *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert* (Utrecht en Antwerpen 1990).

³⁶ *Ibidem*, 8.

³⁷ *Ibidem*, 96.

Wanneer ik op al deze dingen terugzie dan krijg ik vaak de indruk hoe weinig een mens zijn eigen leven kan bepalen. Het leven komt mij vaak voor als een brede stroom die traag naar de zee toevloeit, laten we zeggen zoiets als de Moerdijk. Op deze stroom zit de mens in een klein bootje en wordt langzaam maar zeker naar de oceaan der eeuwigheid toegedreven. Wel kan hij trachten tegen de stroom in te roeien maar tenslotte gaat hij toch met de algemene richting mee. Zo heb ik ook in mijn leven soms wel merkwaardige dingen meegemaakt waarvan ik nooit gedroomd had dat ik ze zou beleven.³⁸

Max de Marchant et d'Ansembourg in de literatuur

Het is dus moeilijk een 'fout' persoon als d'Ansembourg te duiden en op zijn merites te waarderen. We zijn daarvoor afhankelijk van het overgeleverde bronnenmateriaal en een interpretatie daarvan door andere wetenschappers. In dergelijke literatuur wordt het leven van d'Ansembourg net als bij andere 'foute' Nederlanders beschouwd in het licht van de gruweldaden van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog. Het is dus onmogelijk zijn leven los van deze periode te zien. Zelf is hij zich hiervan ook meer dan bewust in zijn memoires, die ook volgens eigen zeggen slechts het doel hebben zijn keuze voor de NSB te rechtvaardigen. Daarnaast ligt de nadruk in alle publicaties over d'Ansembourg net als bij bovengenoemde biografieën op zijn publieke persoon. Het beeld van d'Ansembourg is echter enerzijds consistent gebleven en anderzijds toch aan verandering onderhevig geweest.

Net na het einde van de Tweede Wereldoorlog bestaat er duidelijk nog geen consensus over de daden en het leven van de d'Ansembourg. Zo rept enerzijds nog een groot aantal bronnen over het 'sluwe' karakter van de graaf maar anderzijds juist over zijn vriendelijke voorkomen en ongedwongenheid in nationaalsocialistische aangelegenheden.³⁹ Na ongeveer twee decennia lijken deze uitersten te zijn verenigd in een consistent beeld. d'Ansembourg blijft weliswaar een foute reputatie houden, maar kan bijvoorbeeld zijn leven weer op pikken en in harmonie met zijn pachters leven.⁴⁰ Verantwoordelijk voor dit nieuwe beeld is zoals gezegd Lou de Jong in *Het*

³⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 18.

³⁹ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Nationaal Archief CABR 74914, pleitnota van procureur-fiscaal Langemeijer en de getuigenverklaringen van bijvoorbeeld Jaspar.

⁴⁰ Deze 'moeilijke' reputatie komt bijvoorbeeld naar voren in de weigering van een Joegoslavisch partizanenkoor om op te treden in de kasteeltuin van d'Ansembourg, de pesterijen die de kinderen van d'Ansembourg te verwerken kregen op het Canisiuscollege in Nijmegen (aldus opgetekend in een gesprek met de vice-prefect van het Vaticaan Archief Prof. dr. Chappin) en de moeilijkheden omtrent het staatspensioen van de zogenaamde 'zwarte weduwen', die de voorpagina's van de kranten sierden in 1988.

Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.⁴¹ Voor dit werk baseerde hij zich op een groot aantal - door het toenmalige *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (RIOD thans NIOD) verzamelde brieven en ander materiaal uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder interviews, foto's en staatsdocumenten. Hoewel zijn onderzoek grondig is, ligt de kracht van het werk voornamelijk in de breedte en niet direct in de diepte. Hoewel er relatief veel aandacht voor zijn persoon is ingeruimd, is het beeld van d'Ansembourg in overeenstemming met die van de 'foute Nederlander'. Een type dat als het ware door De Jong werd geïntroduceerd om de oorlog in een consistent verhaal te gieten. Nazi's en collaborateurs waren in deze visie geen personen en werden vanuit de optiek van het 'goede' beschreven.⁴² Hij wordt verder door De Jong afgeschilderd als een man die overtuigd katholiek en nationaalsocialist was en vol ijver de taken van Mussert vervulde.⁴³ Dit afstandelijke 'foute Nederlander' beeld komt ook naar voren in de reeds besproken korte biografie van De Jonge, die eveneens is opgenomen op de site van het BWN.⁴⁴ Dit beeld is afgeleid van het beeld dat De Jonge van hem heeft in *Het Nationaal-Socialisme in Nederland* die volgens de literatuurlijst gebaseerd is op het werk van De Jong. Dit afstandelijke en laagcomplexe beeld hangt natuurlijk ook samen met de mate van studie dat naar zijn leven is verricht. Noch De Jong, noch De Jonge hebben uitgebreid studie van hem gemaakt en verhalen veelal meer afstandelijk over zijn daden en woorden dan dat zij uitgebreid toekomen aan een intentionele analyse en waardering voor d'Ansembourg. Een gegeven dat niet vreemd is, vanwege de beperkte omvang en importantie die zij aan de figuur d'Ansembourg toekennen. De korte biografie op de website van het parlement is eveneens op dit beeld van De Jong en De Jonge gebaseerd en laat daarnaast een neutrale focus op zijn politieke daden zien.⁴⁵

Toch staat een oppervlakkige bestudering van d'Ansembourg niet garant voor een afstandelijk of neutraal beeld, waarin de NSB'er slechts als type wordt weggezet. Zo typeert Vellenga d'Ansembourg als een 'ordinaire schreeuwer' in zijn werk *Katholiek Zuid Limburg*.⁴⁶ Dit werk verscheen in 1975, een tijdperk waarin het onderscheid tussen goed en fout erg beleefd werd.⁴⁷ De term 'foute Nederlander', kreeg dus meer een invulling en was niet langer een afstandelijk

⁴¹ De Jong, *Het Koninkrijk*.

⁴² Van der Heijden, *Grijs verleden*, 377.

⁴³ *Ibidem*, I, 317-319.

⁴⁴ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>

⁴⁵ <http://www.parlement.com/9291000/biof/00877>

⁴⁶ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 145.

⁴⁷ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 381-386.

type. Vellenga gebruikt dus de term 'foute Nederlander' van De Jong en De Jonge, bestudeert vervolgens toespraken met deze term in het achterhoofd en kenschetst d'Ansembourg vervolgens als 'ordinaire' schreeuwer. Hoewel deze constatering in het werk weinig tot niet onderbouwd is, geeft zij wel aan dat een neutrale blik op 'foute Nederlanders' niet mogelijk was in de jaren zeventig. Van der Heijden wijst er zelfs op dat iedere genuanceerde afwijkende blik op 'foute Nederlanders' niet werd geaccepteerd door de media en de publieke opinie.⁴⁸ De korte vermelding en waardering voor d'Ansembourg lijkt hiermee exemplarisch te zijn voor de geschiedschrijving omtrent 'foute Nederlanders' in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, waarbij wel opgemerkt moet worden dat ondermeer een zoon, twee neven en een broer van d'Ansembourg hoge posities wisten te verwerven na de Tweede Wereldoorlog, terwijl sommige families van NSB'ers uit bijvoorbeeld de middenklasse veel meer last leken te hebben van hun 'besmette familienaam'.⁴⁹ Het type 'foute Nederlander' was dus niet langer afstandelijk, maar werd meer ingevuld en daarmee vermenschlijkt. Wel bleef deze invulling bij d'Ansembourg nog oppervlakkig en veelal slechts gebaseerd op fragmenten van toespraken, omdat er voor zijn persoon relatief weinig aandacht was.

De oppervlakkige invulling van een 'foute Nederlander' als d'Ansembourg is door te trekken tot aan de zeer recente studie *Collaboreren voor een betere wereld: de memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* van Gerritse uit 2007, die hem op basis van zijn memoires een 'rabiante antisemiet' noemt.⁵⁰ Kennelijk kan het stigma van 'foute Nederlander' nog steeds zorgen voor een ongenueanceerd beeld, want in deze zelfde memoires wordt eveneens met een zekere achting over de Joden gesproken en is het beeld van antisemiet wel erg oppervlakkig.⁵¹ Een veel beter onderbouwde exemplarische studie over d'Ansembourg komt van de hand van De Valk, in de besproken bundel *European Aristocracies*.⁵² Hij zet d'Ansembourg vooral neer als een opportunist, die geen carrièrekansen binnen de RKSP zag en daarom de sprong waagde naar de NSB, omdat hij hoopte net als zijn vader nationaal carrière te maken. Tevens zegt De Valk dat d'Ansembourg lid werd van de NSB, omdat hij ervan overtuigd was dat deze partij van de

⁴⁸ Ibidem, 385-386.

⁴⁹ De Valk, 'Distance and Attraction', 85.

⁵⁰ Gerritse, *Collaboreren*, 58.

⁵¹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 48.

⁵² De Valk, 'Distance and Attraction', 73-88.

middenklasse leiding zocht van hun traditionele sociale superieuren.⁵³ Hoewel een deel van dit beeld wordt bevestigd door het bronnenmateriaal en het werk *Burgemeesters in oorlogstijd* van Peter Romijn, is zij toch te eenzijdig. De Valk gaat namelijk nauwelijks in op de spanning tussen religie en politiek die in d'Ansembourg continu voelbaar is en gebruikt bijna exclusief psychologische verklaringskaders als 'wrok', 'opportunisme' en 'machtswellust'. Het beeld dat hij van d'Ansembourg schetst is in ieder geval niet neutraal of te genuanceerd en lijkt daarmee aan te sluiten bij een nieuwe generatie biografieën over NSB'ers, die niet slechts neutraal zijn, maar ook willen duiden. Hoewel het door De Valk geschetste beeld niet helemaal volledig is, is het wel een goede poging tot duiding in plaats van slechts beschrijving en daarom zeker noemenswaardig.

Naast al deze korte biografieën van ten hoogste enkele pagina's hebben slechts de scriptie van Bruinsma en in mindere mate de al genoemde bundel van Gerritse meer ruimte ingebouwd voor het leven van de graaf. De bundel van Gerritse is te eenzijdig, slechts comparatief in vergelijking met de drie andere collaborateurs en plaatst het geheel helemaal niet in context en is daarom volstrekt niet waardevol. Ook in de biografische scriptie van Bruinsma wordt de context te weinig behandeld en tevens slechts mondjesmaat gebruik van achtergrondliteratuur gemaakt. Het is daarmee 'slechts' een politieke constructie van zijn leven. De grootste tekortkoming is echter dat deze scriptie te weinig analyserend is. Ook is in deze scriptie van Bruinsma het onlangs vrijgegeven archiefmateriaal uit de Vaticaanse Archieven nog niet meegenomen. Dit archief bevat gegevens die wellicht een ander licht op de motieven van Max de Marchant et d'Ansembourg kunnen laten schijnen.⁵⁴ Voor een goed beeld is dus een synthese van alle bovengenoemde biografieën en/of beelden aan de hand van het overgeleverde bronnenmateriaal van belang.

⁵³ Ibidem, 85.

⁵⁴ *Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AES)* te Vaticaanstad.

Hoofdstuk 2. De katholieke Limburgse graaf 1894-1933

Genealogie

Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg wordt op 18 januari 1894 te Gulpen geboren als zoon van de edelman Jean Baptiste Constantin Edgar Marie graaf de Marchant et d'Ansembourg en Ludmilla Josephine Eugenie Konstantia Marie Gräfin de la Fontaine und d'Harnoncourt-Unverzagt. Zelf zegt hij hierover:

Ik kwam ter wereld als 8ste van 11 kinderen... Vanaf het eerste ogenblik van mijn geboorte had ik de adellijke titel van "Graaf". Natuurlijk voor ons moderne mensen is dit slechts een overblijfsel uit de oude tijd, maar het is ook heden nog realiteit.⁵⁵

Hij stamt dus uit een adellijk geslacht dat volgens het *Nederlands Adelboek* teruggaat tot op Henry Marchant, schepen van Bouvignes (Namen) Die in ieder geval voor 1431 leefde.⁵⁶ Hierna wordt de lijn vervolgd door de meier Bertram Marchant. Hij was burgemeester en trouwde op 27 april 1443 met Jeanne Walleran. In 1636 kocht Hubert Marchant (Couvin, omstreeks 1606) het domein en de smederijen La Trapperie te Habay-La-Vieille (Luxemburg). De oorsprong van de familie ligt dus in het Belgische Namen, waarna de familie via Belgisch Luxemburg naar Luxemburg verhuist. Thomas Marchant, die werd geboren in 1630, is de eerste die zijn gehele leven te Luxemburg woont en de titel: 'heer van Ansembourg, heer van Useldange, Kaeler en Septfontaines' ontvangt. Deze Thomas Marchant werd in 1681 in de adelstand verheven door Koning Karel II van Spanje. Zijn zoon Thomas Baptiste, werd door Keizer Karel VI in 1728 tot baron verheven met recht van eerstgeborene. In 1749 werd de zoon van deze baron genaamd Lambert Joseph baron de Marchant d'Ansembourg, door Keizerin Maria Theresia tot Graaf in de Oostenrijkse Nederlanden benoemd, met recht van eerstgeborene. Door Keizer Frans I werd in 1750 deze titel 'graaf des H.R. Rijks' op allen overerfbaar. Uit zijn eerste huwelijk kreeg deze Lambert Joseph een zoon, Claude R.J.M.F.de P. des H.R. Rijksgraaf de Marchant d'Ansembourg (1745-1798). Claude trouwde met de dochter van baron Jean Baptiste, heer van Bomal, Fermin, Verlaine en Hodister en Marie Anne Willems. Deze barones was erfdrager van Bomal, Fermin, Verlaine en Hodister en erfde Amstenrade en Geleen. Met dit huwelijk kwam het kasteel Amstenrade - dat in de memoires van Max de Marchant et

⁵⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 8.

⁵⁶ R.J.F. van Drie ed., *Nederlands Adelboek: 1903-1987 CD-ROM* (Den Haag z.j.).

d'Ansembourg een grote rol speelt - in de familie terecht. Uit dit huwelijk werd ondermeer Jean Baptiste Joseph Ferdinand (1782-1854), heer van Amstenrade en Geleen geboren. Jean Baptiste was senator voor Maastricht en werd na de afscheiding en verzelfstandiging van België in 1839 genaturaliseerd tot Nederlander en wordt ook in de autobiografie van Max de Marchant et d'Ansembourg prominent genoemd:

Mijn overgrootvader was een van de "opstandelingen" samen met Mérode... 'Hij was van 1830-1839 senator van het nieuwe Belgische parlement en heeft tot het laatst toe gevochten voor de aansluiting van Zuid-Limburg bij België, overigens met zeer grote en algemene instemming der bevolking.⁵⁷

Deze Jean Baptiste kreeg met zijn vrouw - de Duitse Maria Antoinette - acht kinderen. Hiervan is het derde kind (roepnaam Oscar) van belang, die leefde tussen 1811-1883. Deze Oscar was namelijk de grootvader van Max de Marchant et d'Ansembourg en kreeg samen met zijn Duitse vrouw Leonie Adelaide drie kinderen, waarvan de tweede opnieuw Jean Baptiste werd genoemd. Deze laatste was dus de vader van Max de Marchant et d'Ansembourg. Hij was burgemeester van Amstenrade en tevens lid van de Tweede-Kamer der Staten-Generaal.⁵⁸ In 1915 werd bij beschikking van de arrondissementsrechtbank te Maastricht gelast in de geboorteakten de naam De Marchant d'Ansembourg te wijzigen in De Marchant et d'Ansembourg. Waarschijnlijk om te benadrukken dat er niet slechts sprake was van een koopman uit Ansembourg, maar van een koopman en van een Ansembourg.

Deze benadrukking van de uniciteit van de naam heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met de door historicus Piet de Rooy (1944-) gekenschetste tendens aan het begin van de twintigste eeuw van enerzijds een kleiner worden van verschillen tussen bijvoorbeeld platteland en stad en verschillende klassen en anderzijds een scherpere beleving van deze verschillen.⁵⁹ Ook is deze hang naar en waardering voor de adel op te maken uit de toename van dubbele namen.⁶⁰ Een tendens die in de biografie van Max de Marchant et d'Ansembourg nog vaker een rol zal spelen. Ook de oprichting van de *Nederlandse Adelsvereniging* past in deze tendens, zo valt op hun website te lezen dat in 1899:

⁵⁷ d'Ansembourg, *of Moskou*, 5.

⁵⁸ : <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>

⁵⁹ Piet de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten* (Amsterdam 2002) 171.

⁶⁰ Kees Bruin, 'Wat heet dubbel. De sanering van dubbele namen rond de Tweede Wereldoorlog', *De Gids* 162 (1999) II, 102-111 aldaar 110.

De Nederlandse Adelsvereniging werd opgericht als een steunfonds voor hulpbehoevende leden van de Nederlandse Adel in een periode waarin velen (arbeiders, katholieken, antirevolutionairen, vrouwen) actief waren om de krachten te bundelen en vooral de solidariteit in eigen kring te bevorderen.⁶¹

Deze bundeling van krachten en de versterking van de interne solidariteit waren noodzakelijk geworden omdat de positie van de adel na de Franse Revolutie van 1789 en de daarop volgende gebeurtenissen voor een groot deel officieel een einde hadden gemaakt aan de macht van de adel:

Bij ons in Nederland is de adel officieel erkend door decreten na 1815 en latere jaren. Veel nieuwe adel is er echter niet bijgekomen en sedert meer dan 100 jaren is er vrijwel geen adel meer verleend. Waarom is niet geheel duidelijk. Wil men de oude adel beschermen? Wil men het oorspronkelijk republikeins karakter van het noordelijke deel van Nederland beklemtonen? Ik weet het niet, maar zodoende wordt de Nederlandse adel een soort fossiel, en minder interessant voor de burger, aangezien hij toch geen titel kan bereiken.⁶²

Dit door d'Ansembourg geschetste beeld van de adel strookt echter niet helemaal met de realiteit. Hoewel inderdaad het aantal adelsbenoeringen erg afnam na 1850, werden er echter nog wel mensen in de adelstand verheven, waaronder mensen uit oude regentenfamilies. Ook werden er wel veel 'patricische' geslachten opgenomen in het *Nederlands Patriciaat*.⁶³ Het lijkt er dus sterk op dat hij alleen families als zijn eigen familie beschouwt als echte adel. Zijn identiteit als lid van de adel is kennelijk dus erg belangrijk voor d'Ansembourg, wat ook blijkt uit een lange passage over de verschillende soorten adel en over de geschiedenis van de adel, die volgens hem is ontstaan uit getrouwen van de koning, omdat zij uitblonken in dapperheid. Dat deze groep nog steeds uitblinkt, blijkt wel uit de volgende passage:

De opvoeding in deze kringen is echter in het algemeen erop gericht het kind van jongsaf aan te overtuigen dat het bepaalde plichten heeft tegenover de gemeenschap en bepaalde normen niet mag veronachtzamen.⁶⁴

Max de Marchant et d'Ansembourg was er dus kennelijk sterk van overtuigd dat de adel een aparte positie bezat in de maatschappij en ook dat deze stand de rest van de maatschappij als het ware moest leiden. Deze visie komt overeen met het beeld dat verschillende historici geven van

⁶¹ <http://www.adelsvereniging.nl/wij.htm>

⁶² d'Ansembourg, *of Moskou*, 9.

⁶³ Y.B. Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' boeken der kleine zielen en het beschavingsoffensief rond 1900', in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 186-217, aldaar 193-194.

⁶⁴ d'Ansembourg, *of Moskou*, 11.

bestuurders van verschillende ‘onderdelen’ van deze groepen – later zullen genoemd – als media, vakverenigingen en politieke partijen vaak door dezelfde mensen (dubbel of driedubbel) werden vervuld.⁷¹

Eenheid contra lokaliteit

Ondanks de beginnende ‘emancipatie’, kon Nederland moeilijk al als een eenheid worden gezien. De meeste Nederlanders waren namelijk nog steeds op zoek naar eigenheid, die veelal eerst werd gevonden op lokaal niveau. Dit lokale patriottisme blijkt ook uit de memoires van Marchant et d’Ansembourg:

Ergens tussen Roermond en Sittard begint Zuid-Limburg. Wij zijn in de loop van de laatste eeuw eraan gewend geraakt dat Nederland samen met dit stukje land – of zoals Mr. Boissevain het noemt “een jammerlijke strook gronds”- een geheel vormt. Verbinding met Nederland is een smalle strook grond.⁷²

Op ca 20 km lag Aken, op ca 50 km Luik, beide door spoorwegen met Maastricht verbonden, waartegen Den Haag en Amsterdam meer dan 200 km verder lagen.⁷³

Max de Marchant et d’Ansembourg groeide dus op in Zuid-Limburg, een gebied dat zich bevindt in de periferie van Nederland en bijna geheel wordt omsloten door België en Duitsland. Het is dan ook niet vreemd dat naast Max de Marchant et d’Ansembourg verschillende auteurs wijzen op het unieke karakter van deze provincie aan het begin van de twintigste eeuw. Hoewel Nederland in die tijd als geheel onderhevig was aan processen van natievorming en de constructie van een Nederlandse identiteit, voelden verschillende regio’s binnen Nederland – en in het bijzonder Limburg – zich nog niet met Nederland verbonden.⁷⁴ Met name Limburg was namelijk vaak heen en weer geslingerd tussen Duitsland, België en Nederland, waardoor nog steeds een sterke oriëntatie op Duitsland en België bestond. Bovendien had zich in de tweede helft van de negentiende eeuw onder leiding van de gewestelijke elites een regionaal bewustzijn en een Limburgs chauvinisme ontwikkeld.⁷⁵ Het anti-Nederlandse verzet werd volgens

⁷¹ A.Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1986) 68-69.

⁷² d’Ansembourg, *of Moskou*, 5.

⁷³ *Ibidem*, 6.

⁷⁴ Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Meppel 1999) 30.

⁷⁵ G.R. Zondergeld, ‘Seperatisme en regionalisme in Nederland sinds 1814’, in: G.R. Zondergeld, *Goed en kwaad: vijftien opstellen van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen en Apeldoorn 2002) 127-154, aldaar 128-129.

Zondergeld in zijn artikel 'separatisme en regionalisme in de Nederlanden sinds 1814' dan ook geleid door de adellijke elite. In de woorden van d'Ansembourg klinkt dit chauvinisme ook door als hij zegt:

In tegenstelling tot de noordelijke Friezen en Saksen waren en zijn wij vrolijker en opener van aard, alhoewel ook wat minder betrouwbaar.⁷⁶

Tevens is opvallend dat Zondergeld expliciet wijst op de familie Marchant et d'Ansembourg en zelfs wijst op een voorstel van een van de graven d'Ansembourg aan de Belgische koning Leopold III in 1843 om Limburg van de Nederlandse koning te kopen.⁷⁷ Hoewel de oriëntatie op Nederland aan het begin van de twintigste eeuw toenam door de opkomst van de mijnbouw, werden de prijzen in Limburg in deze tijd vaak nog steeds genoemd in franken en marken. De Nederlandse regering had vanuit haar kant aanvankelijk ook weinig interesse in deze regio. Zo werd zij tot aan 1906 in officiële stukken steevast met 'Hertogdom' aangeduid en bezat de provincie geen commissaris maar een gouverneur.⁷⁸ In de ogen van Limburgers was het enige argument waarom Limburg voor Nederland belangrijk was, de militair-strategische betekenis die aan de vestingen Venlo en Maastricht werd toegeschreven. Hoewel deze visie te simplistisch is, blijft het wel een feit dat veel Limburgers de aansluiting met Nederland als kunstmatig ervoeren.⁷⁹

Naast dit onder Limburgers ervaren gevoel van kunstmatigheid, speelden ook nog economische en religieuze factoren een belangrijke rol. Nadat Limburg in 1839 bij Nederland kwam, stortte de export naar Duitsland en België in, vanwege de hoge toltarieven die ineens moesten worden betaald. Daarnaast bleek de Nederlandse belasting velen malen hoger te zijn dan onder de Belgische regering. Extra wrang was tevens dat de provincie mee moest betalen aan het aflossen van de staatsschuld, die juist was aangegaan om de Belgische opstand neer te slaan. Dit alles leidde tot verschillende separatistische groeperingen in Limburg en de andere zuidelijke provincies, waarvan *Brabantia Nostra* een van de bekendste is.⁸⁰ Daarnaast ijverden de graven

⁷⁶ d'Ansembourg, *of Moskou*, 5.

⁷⁷ Zondergeld, 'Separatisme en regionalisme', 131.

⁷⁸ Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 30.

⁷⁹ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 15.

⁸⁰ Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 30.

d'Ansembourg voor de vorming van een onafhankelijk Limburg onder een Oranjeprins.⁸¹ Door de hoge toltarieven met het buitenland en de hoge belastingdruk stond de welvaart onder grote delen van de Limburgse bevolking dus op een laag peil. Een gegeven dat ook d'Ansembourg zich weet te herinneren: *'De armoede was werkelijk onbeschrijfelijk.'*⁸²

Toch groeide de Limburgse economie in de jeugdijaren van d'Ansembourg zoals gezegd al enorm en werd vanaf de jaren 1900 de overgang van een ouderwetse agrarische economie naar een moderne land-, tuin- en mijnbouw gemaakt. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog was de werkloosheid dan ook nihil en steeg de industriële productie exponentieel.⁸³ Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verstoortte echter de groei van de industrie, door een onregelmatige aanvoer van grondstoffen, hoewel juist de mijnbouw weer profiteerde van de oorlog. Vanaf 1925 tot aan 1931 is weer een groei te zien in de economie, totdat in de jaren '30 ook Nederland werd getroffen door de wereldwijde economische crisis, die grote werkloosheid tot gevolg had en in grote delen van Europa voor een nieuwe machtsorde en mede tot een desastreuze oorlog zou leiden. Naast deze politieke en economische oorzaken, voelden veel Limburgers zich ook vervreemd van de rest van Nederland doordat zij - in tegenstelling tot de meeste mensen in de Noordelijke provinciën - bijna geheel katholiek waren. De bewustwording van deze katholieke identiteit en het gebruik daarvan voor het verkrijgen van macht begon zoals gezegd allereerst onder de elite. Hoewel in grote delen van Nederland geen 'echte' katholieke elite meer bestond, was dit dankzij de geïsoleerde ligging in Limburg wel het geval.⁸⁴ Juist daar bestond aan het begin van de negentiende eeuw namelijk nog een regionale katholieke elite; waartoe kennelijk ook de familie d'Ansembourg hoorde; getuige de belangrijke bestuurlijke posities die zij innam in Limburg.

Katholieke emancipatie

Net als een groot gedeelte van de Limburgers voelden de meeste katholieken zich aan het begin van de negentiende eeuw niet in de eerste plaats verbonden met de natiestaat Nederland. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk in het 'jubeljaar 1814', waarin de Fransen werden verslagen en een

⁸¹ Zondergeld, 'Seperatisme en regionalisme', 132.

⁸² d'Ansembourg, *of Moskou*, 6.

⁸³ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 18.

⁸⁴ Holthoon, 'Verzuiling in Nederland', 162.

golf van nationalisme door Nederland ging en zelfs de komst van de eerste Hollandse haring met gejuich werd ontvangen.⁸⁵ De katholieken deelden echter niet in deze golf van nationalisme, maar waren meer bezig met de terugkeer van de in Fontainebleau in ballingschap verkerende paus Pius VII naar Rome. Aan het einde van de eeuw, bij het inhuldigingsfeest van koningin Wilhelmina in 1898 waren zij echter veel meer vervuld van trots op de jonge koningin. Deze transformatie van een desinteresse naar een verbondenheid met de Nederlandse staat is opvallend, vooral vanwege de relatief korte periode van omslag. Naast het gevoel van verbondenheid met de Nederlandse staat, was er echter ook een historische rechtvaardiging voor deze verbondenheid ontstaan.⁸⁶ Tevens zorgde de grotere verbondenheid met Nederland voor een noodzaak en streven van de (katholieke) elite om binnen de Nederlandse staat (politieke) macht te verkrijgen in plaats van lijdzaam af te wachten.⁸⁷ Om deze verandering te kunnen begrijpen volgt daarom eerst een korte samenvatting van de geschiedenis van de rooms-katholieken in Nederland in de negentiende eeuw.

Geschiedenis der katholieke bewustwording

Ondanks de heersende publieke kerk, hadden de rooms-katholieken in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw hun geloof uit kunnen oefenen in bijvoorbeeld schuilkerken. Wel was het hun verboden bisschoppen te benoemen, waardoor hun kerkstructuur vrij rudimentair bleef. Aan het begin van de negentiende eeuw veranderde de positie van de kerk en de katholieken in het publieke domein echter gestaag. Dit kwam door de invloed van de Franse Revolutie, waarin een scheiding tussen staat en kerk als een belangrijk element werd beschouwd. Het begin van de negentiende eeuw werd verder gekenmerkt door het gevoel van een nieuwe tijd door de Franse Revolutie, nieuwe onvoorziene seculiere krachten en herdefiniëring van identiteit. De Republiek was inmiddels omgedoopt in de Bataafse Republiek en was een vazalstaat van Frankrijk. Zij propageerde dan ook een seculier karakter en deze lijn werd versterkt voortgezet na de inlijving bij het Franse keizerrijk door Napoleon in 1806. De dominante positie van de heersende publieke kerk verdween en verschillende religieuze instanties, zoals kloosters en bijzondere scholen

⁸⁵ P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) IV, 713-725, aldaar 713.

⁸⁶ *Ibidem*, 714.

⁸⁷ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 172, 174-175.

werden gesloten.⁸⁸ Hier lagen aan de ene kant kansen voor de katholieken, omdat alle religies weliswaar minder machtig, maar gelijk waren. Aan de andere kant waren al hun officieuze structuren nog steeds verboden en werden zij door de protestanten als minderwaardig en onbetrouwbaar beschouwd. Dit laatste werd nog versterkt na de afscheiding van het (katholieke) België tussen 1830 en 1839.

De katholieken voelden zich hierdoor bedreigd in hun identiteit en probeerden via de paus in Rome een concordaat met de Nederlandse koning te sluiten, teneinde weer een bisschop te kunnen installeren in de Nederlanden. Drie pogingen tussen de jaren 1814 en 1838 mislukten echter en waren de oorzaak voor spanningen tussen katholieken en protestanten. Bij iedere poging van de katholieken om een concordaat te sluiten tussen de koning en de paus kwamen er namelijk protestantse protesten gericht tot koning Willem I, waarop die vervolgens afzag van verdere onderhandelingen, wat weer als gevolg had dat de katholieken steeds meer vervreemdden van de koning en zich meer gingen richten op Rome. Pas bij de troonsbestijging van de nieuwe koning Willem II in 1840 kregen de katholieken weer hoop op een spoedige verandering. Hun gelijk hierin bleek, toen de nieuwe koning meteen een aantal geestelijke verenigingen in Noord-Brabant toestond.⁸⁹

Het was echter de publieke opinie die een openlijke en officiële uitoefening van het rooms-katholicisme tegenhield. Dit veranderde in 1848 met de grondwet van Thorbecke, die gesteund werd door de meerderheid der leidende katholieken.⁹⁰ In deze wet werd de burgers namelijk vrijheid van godsdienst, meningsuiting, vereniging en vergadering gegarandeerd, waardoor de bevoorrechte positie van de Nederlands Hervormde Kerk verdween. Deze wet verruimde dus het begrip godsdienstvrijheid, zorgde voor controle achteraf op religieuze instellingen en schafte het zogenaamde recht van placet af.⁹¹ Dit maakte de weg vrij voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De katholieken installeerden vervolgens een aartsbisschop in Utrecht. Hierop

⁸⁸ W.G. Versluis, *Geschiedenis van de emancipatie der Katholieken in Nederland van 1795 – heden* (Utrecht en Nijmegen 1948) 41-45.

⁸⁹ Versluis, *Emancipatie*, 55.

⁹⁰ Holthoon, 'Verzuiling in Nederland', 162.

⁹¹ Versluis, *Emancipatie*, 74. Het recht van placet was een systeem waarbij het verboden was voor hoge geestelijken om brieven te sturen zonder dat de koning van de inhoud op de hoogte was.

ontstond er een groot protest van protestanten, dat bekend staat als de aprilbeweging.⁹² Deze beweging stoorde zich aan het feit dat de katholieken ineens zetel konden nemen in het protestante bolwerk Utrecht. Ondanks deze protesten werd de bisschop in 1853 in Utrecht geïnstalleerd. Het was dus ineens weer mogelijk om als katholiek voor de eigen identiteit uit te komen en een kerkelijke structuur op te bouwen. Wel moet worden opgemerkt dat deze ontwikkeling zich voornamelijk afspeelde binnen de elite van de katholieken, waardoor de term emancipatie minder geschikt lijkt, vanwege de groepsimplicatie en het finalistische beeld dat daarvan uitgaat.⁹³

Katholieken en Nederland

Onze losscheuring van Spanje maakt het den katholiek onmogelijk oprechte liefde te koesteren jegens het vaderland. Hij moet de schitterendsten periode onzer geschiedenis, ons waarachtig heldentijdperk, veroordeelen en daarmee tevens de ontwikkeling en de welvaart, die ons volk dankt aan de voorspoedig geslaagde omwenteling... Bijgevolg kan de Nederlandse katholiek geen vaderlandsliefde bezitten in den meeste gewonen en voor ieder verstaanbaren zin des woords.⁹⁴

Deze uitspraak uit een negentiende-eeuws liberaal blad maakt meteen duidelijk dat katholieken in de ogen van protestanten en liberalen moeilijk te incorporeren waren in de Nederlandse identiteit.⁹⁵ De katholieke elite was met deze argumentatie bekend en misschien in het begin van de negentiende eeuw tevreden, maar wilde na de instelling van Nederlandse bisschoppen in de jaren vijftig van de negentiende eeuw laten zien dat zij zeer zeker een Nederlandse identiteit hadden.⁹⁶ Om deze identiteit te kunnen vormgeven moesten zij echter een brug slaan tussen de negentiende eeuw en de hoogtijdagen van het katholicisme: de middeleeuwen. Deze brug werd gevonden in de functie en verspreiding van kloosters.⁹⁷ Al in 1818 schreven katholieke bladen over de geschiedenis van de verdwenen kloosters. Op deze geschiedenissen

⁹² Aerts, *Land van kleine gebaren*, 105.

⁹³ Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 73-76.

⁹⁴ F. Heynen, 'De Vaderlandsliefde van den katholieken Nederlander', *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied* 13 (1880-1881) II, 121-122.

⁹⁵ Peter Jan Margry, 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van het 'katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw' in: Jurjen Vis en Wim Janse ed., *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64-86.

⁹⁶ Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit', 716.

⁹⁷ *Ibidem*, 717.

werd door gerenommeerde historici als Rogier neergekeken, omdat het volgens hem niet meer waren dan: ‘aangeklede pastoorlijsten, reeksen van clericale necrologieën die even goed op Lutjebroek als op Vinkeveen konden slaan.’⁹⁸ Hoewel deze kenschets een kern van waarheid bevat, doet zij geen recht aan het idee van continuïteit dat de katholieken hierdoor voelden. Door deze geschiedschrijving konden de katholieken hun identiteit namelijk funderen in de Nederlandse geschiedenis.

Ook de nieuwe bouwstijl van katholieke kerken, die veelal neogotisch was, bevatte een duidelijke verwijzing naar de middeleeuwen. Zo poogden de katholieken de middeleeuwen weer een prominente plaats te geven in de Nederlandse identiteit. De katholieke identiteit werd dus gevormd door zich af te zetten tegen de protestanten, door te wijzen op continuïteit en zich te ‘selfen’ door gebruik te maken van de rijke roomse historie. Anderzijds probeerden de katholieken vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ook te laten zien dat de katholieke traditie paste in de geschiedenis van de Nederlanden. De opbouw van een natiestaat vergde echter een bewijs dat er een intrinsieke verbondenheid bestond tussen Nederland en de katholieken. Deze uitdrukking van verbondenheid vonden de katholieken naast de genoemde kloostergeschiedenissen in het heiligenleven. In tijdschriften als *De Katholiek* werd er voortdurend op gehamerd dat Nederland het christelijke geloof te danken had aan monniken als Willibrord en Bonifatius. In de jaargangen voor 1876 werd echter vaak over heiligen in het algemeen gesproken, terwijl in latere jaargangen juist de ‘Nederlandse heiligen’ centraler werden gesteld. Ook werden verschillende plaatsen van processies en bedevaarten gerevitaliseerd.⁹⁹ Deze bedevaarten hadden beoogd een manifestatie van katholieke en nationale gezindheid te zijn. Hoewel niet alle pogingen om op middeleeuwse precedenten een nationale bedevaart te creëren lukten - bijvoorbeeld met het mirakel van Amsterdam - werd met deze revitalisering van oude devoties een bijzonder bewustzijn gekweekt dat ook als medium voor politieke doeleinden kon fungeren.¹⁰⁰ Dit politieke bewustzijn kwam met name

⁹⁸ L.J.Rogier, ‘Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870’, *AGKN* 1 (1959) 1-25, aldaar 22.

⁹⁹ Raedts, ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit’, 723.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

tot uiting in de vorming van een katholieke partij; de reeds eerder genoemde RKSP in 1896.¹⁰¹ Opvallend genoeg was volgens de memoires van d'Ansembourg ook zijn vader bij de oprichting van de RKSP betrokken:

De stichting van de Rooms-Katholieke Staatspartij, naar ik meen (was) in 1892. Tot de ondertekenaars van deze stichting o.l.v. Schaepman behoorde ook mijn vader.¹⁰²

Zoals Lijphart eveneens opmerkte in zijn studie, laten Holthoon en Stuurman heel duidelijk zien dat het met name de elite - bestaande uit katholieke adel en hoge burgerij - die in samenwerking met de clerus zorgde voor de noodzakelijke omstandigheden tot emancipatie van de rest van het katholieke volksdeel.¹⁰³ Dit gebeurde dus door identiteitsvorming en -fundering in de vorm herwaardering voor de 'eigen geschiedenis', educatie en politieke bewustwording. Wel moet opgemerkt worden dat de elite veelal voornamelijk bezig was met de eigen beperkte standsbelangen.¹⁰⁴ Ook noemt Stuurman deze katholieke elite rond het begin van de twintigste eeuw in sociaal en politiek opzicht in meerderheid conservatief.¹⁰⁵

Katholieken in de twintigste eeuw

Waar een eeuw eerder de katholieken werden gewantrouwd als onechte 'Nederlanders' vanwege hun trouw aan de paus, werd deze rol na de mislukte revolutie van 1918 vervuld door de socialisten.¹⁰⁶ De katholieken gebruikten deze mislukte poging om te laten zien dat zij wel nationaal besef hadden en hielden zelfs pro-monarchistische demonstraties. Het genoemde 'emancipatiestreven' van de katholieke elite en werd voorts in het begin van de twintigste eeuw beslecht door het invoeren van de gelijkberechtiging van het algemeen en bijzonder onderwijs, invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 en 1919 en evenredige vertegenwoordiging. Met name in de 'schoolstrijd' werd duidelijk dat de elite in scholing een noodzaak tot emancipatie zag.¹⁰⁷ Uiteindelijk raakte de maatschappij hierdoor verdeeld in zogenaamde zuilen.

¹⁰¹ Strikt genomen werd de RKSP pas in 1926 opgericht en was 1904 het jaar waarin de Algemene Bond van RK-kiesverenigingen werd opgericht, die zich baseerde op een beginselverklaring uit 1896 onder leiding van H.J.A.M. Schaepman (1844-1903).

¹⁰² d'Ansembourg, *of Moskou*, 6-7.

¹⁰³ Holthoon, 'Verzuiling in Nederland', 163.

¹⁰⁴ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 73.

¹⁰⁵ Ibidem, 165.

¹⁰⁶ Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 37.

¹⁰⁷ Holthoon, 'Verzuiling in Nederland', 163.

Naast de verandering vanuit de 'eigen' gelederen zorgde extern de mislukte revolutie van de socialisten in 1918 er voor dat katholieken minder werden gewantrouwd en dat zij zelfs werden geaccepteerd als 'echte' Nederlanders. De katholieke zuil moest daarom 'trots' zijn en steeds verder bouwen aan een eigen identiteit binnen de Nederlandse natie. Een taak die werd voortgezet door katholieke intellectuelen als Titus Brandsma (1881-1942). Toch is een nuancering van deze nationale identificatie in deze tijd nog steeds op zijn plaats. Hoogstwaarschijnlijk zal 'de mogelijkheid om regionale eigenheid en katholieke geloofstrouw vrijelijk binnen een lokaal patriottisme te beleven voor de meeste katholieke Nederlanders tot in de twintigste eeuw de beperkte horizon van hun vaderland hebben uitgemaakt'.¹⁰⁸ Dit laatste kan zeker gezegd worden voor de provincie Limburg. Hoewel aan het begin van de twintigste eeuw de katholieken zich steeds meer met Nederland verbonden gingen voelen en zich organiseerden in met name de RKSP, waren zij tevens bezig - om in de analogie van de Rooij te blijven - zichzelf als katholieken af te grenzen van de andere groepen. Hoewel de verschillen tussen de regio's en groepen mensen in de samenleving dus objectief gezien steeds kleiner werden, was er wel steeds meer behoefte aan een constructie en afgrenzing van de eigen overtuiging. Dit proces ging echter niet zonder slag of stoot, omdat ook binnen de katholieke zuil de strijd af en toe ontvlamde tussen de vaak conservatieve elite en het proletariaat.¹⁰⁹

Jeugd

Max de Marchant et d'Ansembourg groeide dus op in een tijdperk van grote veranderingen. De tijd waarin hij zich bevond was onderhevig aan golven van emancipatie en de daarbij gepaarde afgrenzingen van de eigen overtuiging van een groep. Tevens streefden de verschillende groepen allen naar politieke macht in het nieuwe centrum Den Haag, waaronder de vader van Max de Marchant et d'Ansembourg. Als edelman genoot Max de Marchant et d'Ansembourg natuurlijk een goede opleiding. Van 1905 tot 1910 bezocht hij een door Duitse jezuïeten geleid gymnasium in Sittard, deed in 1913 aan een Duits gymnasium 'eindexamen en studeerde daarna een jaar rechten in Munster. In 1912 verwierf hij - hoewel nog minderjarig - door naturalisatie het

¹⁰⁸ J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) IV, 588-604, aldaar 599.

¹⁰⁹ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 176.

Pruisische staatsburgerschap.¹¹⁰ In de oorlogsjaren 1914-1918 diende hij vrijwillig in het Duitse leger en bracht het er tot *Oberleutnant* der veldartillerie. Zelf wilde hij na deze jaren diplomaat worden, maar naar eigen zeggen weerhield het relatief lage loon hem hiervan.¹¹¹ Daarom werkte hij vanaf 1919 bij verschillende bankinstellingen in Rotterdam en Amsterdam, tot een hartkwaal hem dwong te stoppen.¹¹² Daarna werkte hij van 1923 tot 1925 als beambte bij de directie der Staatsmijnen in Limburg.¹¹³ Een door hem in 1920 gedaan verzoek tot renaturalisatie werd afgewezen, omdat d'Ansembourg naar het oordeel van de minister van Justitie zijn Nederlanderschap niet verloren had.¹¹⁴ Zonder dat zijn staatsburgerschap problemen opleverde, werd hij dan ook in 1925 benoemd tot burgemeester van Amstenrade, als opvolger van zijn overleden oom. Kennelijk had hij geen enkele politieke ervaring en was het in deze tijd nog normaal om als edelman benoemd te worden, zonder enige kennis van wetten en zonder sollicitatieprocedure.¹¹⁵ Over deze functie zegt d'Ansembourg op dezelfde pagina:

Overigens is ook dit ambt naar ik meen niet al te slecht door mij vervuld; in het algemeen meen ik dat men kan zeggen dat een man met een normaal verstand, met liefde voor zijn werk en vooral met een goed stel ambtenaren een dergelijk politiek ambt wel kan vervullen. Dit moge als troost dienen voor het Nederlandse volk wanneer men vandaag ziet welke rare figuren soms op hoge bestuursposten zitten.¹¹⁶

De vacante functie van burgemeester was niet het enige dat hij van zijn oom erfde, tevens werd hij eigenaar en bewoner van het huidige familiekaasteel Amstenrade.¹¹⁷ Hiernaast was hij gedurende drie jaar voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Zuidelijke Mijnstreek. Van 1927 tot 1931 was hij verder lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de RKSP. Niet alleen was dit de belangrijkste en grootste partij van Limburg, maar zij was tevens nauw verbonden met de familiegeschiedenis, omdat zijn vader dus tot de ondertekenaars van de

¹¹⁰ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan> De auteur van deze korte biografie wijst erop dat Max de Marchant et d'Ansembourg zichzelf liet naturaliseren, terwijl d'Ansembourg in zijn memoires zegt dat zijn vader hem liet naturaliseren (p. 15).

¹¹¹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 18.

¹¹² *Ibidem*, 19.

¹¹³ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>

¹¹⁴ Deze kwestie, die later opnieuw een rol zou spelen bij zijn benoeming in de Eerste Kamer, staat uitvoerig beschreven in KBI 3182-3183 in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam.

¹¹⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 19.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Kennelijk heeft hij deze functie met tegenzin vervuld, zo blijkt uit een interview met zijn zoon op te maken, dat Renée Peters met hem had, in: R. Peters, *Adel 'Ontmythologiseerd'. Op visite bij Mr. L.J.R.J.B.W.G.E.M. Graaf de Marchant et d'Ansembourg op kasteel Amstenrade* (Ongepubliceerde opdracht mondelinge geschiedenis Groningen 2007).

stichting hoorde. Hoewel in zijn memoires hier geen melding van wordt gemaakt, werd hij in 1931 niet herkozen voor deze Provinciale Staten. Een gegeven dat volgens historicus De Valk een kritische houding ten opzichte van de partij en zijn keuze voor de NSB verklaart.¹¹⁸ Deze kritische houding op de partij komt naar voren, als hij zegt: 'Dat de ontwikkeling dezer partij een verloop zou hebben, zoals wij heden aanschouwen, was niet te voorzien.'¹¹⁹ Deze laatste zin is natuurlijk interessant, omdat het in zekere zin zijn eigen verklaring voor het verlaten van deze partij weergeeft. Deze eigen verklaring wordt nog duidelijker als het volgende citaat wordt beschouwd, dat is opgetekend aan het einde van zijn leven in 1975:

Uit de R.K. Staatspartij is dan ook heden de Katholieke Volkspartij geworden, waarbij men misschien nog beter in plaats van volk, arbeider kon zetten. Dat ook het K. van Katholieke steeds minder wordt beklemtoond is een kwestie die ik misschien later nog zal bespreken. In de vier jaren waarin ik in de Provinciale Staten was kon ik deze ontwikkeling heel duidelijk vaststellen.¹²⁰

Hoewel het hier natuurlijk gaat om een subjectieve verklaring achteraf - in een soort autobiografie - waarin de auteur en tevens hoofdpersoon zijn daden probeert te verklaren en in een goed daglicht probeert te plaatsen, moet deze opmerking echter wel in de tijd geplaatst worden. De opkomst van het fascisme en andere nationalistische stromingen in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw is natuurlijk niet toevallig en hangt samen met een diep wantrouwen tegen de toenmalige politiek.¹²¹ De focus van deze scriptie ligt op het leven van Max de Marchant et d'Ansembourg en zijn keuze voor het fascisme. Het ligt dan ook voor de hand dat bij een bespreking van deze algemene tendens tot anti-democratie, met name de stromingen binnen de adel, Limburg en onder rooms-katholieken worden behandeld.

¹¹⁸ J.P. de Valk, 'Distance and Attraction: Dutch Aristocracy and the Political Right Wing', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 73-88, aldaar 84.

¹¹⁹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 6-7.

¹²⁰ Ibidem, 23.

¹²¹ A.A. De Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 20-21.

Hoofdstuk 3. Voorman van de Nationaal Socialistische Beweging 1933-1940

...Ik heb om verschillende redenen nog zeer lang gearzeld totdat ik in het najaar lid van de Beweging werd. Intussen was de Beweging toch zo belangrijk geworden dat de tegenstanders speciale maatregelen daartegen nodig achtten. Afgezien van het verbod tot het dragen van het zwarte hemd werd ook het z.g. ambtenarenverbod uitgevaardigd.¹²²

Waarom d'Ansembourg lang twijfelde om lid te worden van de NSB en uiteindelijk toch voor deze beweging koos is een van de centrale onderzoeksvragen van deze scriptie en kan hoogstwaarschijnlijk gevonden worden in een combinatie van factoren, waarvan met de name de politieke en religieuze kant zoals gezegd zullen worden onderzocht. Om deze twee 'paden' beter te kunnen duiden en structureren wordt in deze scriptie tevens gebruik gemaakt van het zogenaamde *exit, voice en loyalty* model van de econoom Albert Hirschman (1915-). Dit model geeft een verklaring voor het uitreden uit bedrijven en politieke partijen, door het uitreden op te vatten als een actie van respectievelijk verlaten (*exit*) en verbeteren, repareren of veranderen (*voice*). Deze twee acties kunnen echter verstoord worden door de loyaliteit die het subject voelt ten opzichte van het bedrijf of de politieke partij.¹²³ In de zoektocht naar de motieven van d'Ansembourg wordt deze theorie dan ook in het achterhoofd gehouden. Toch blijft dit een theoretisch concept, dat natuurlijk wel met context ondersteund dient te worden. Het is daarom goed specifiek te kijken naar een andere groep waar d'Ansembourg onder te scharen valt.

Rechtse adel

Zoals blijkt uit de genoemde achtergrondliteratuur, de memoires van Marchant et d'Ansembourg, maar ook bijvoorbeeld uit de functies die zijn vader bekleedde, probeerde de adel binnen het nieuwe politieke bestel haar invloed te behouden en zelfs uit te bouwen. Het is dan ook niet vreemd dat het bestuurscentrum Den Haag een enorme aantrekkingskracht uitoefende op de adel.¹²⁴ Verder valt bij bestudering van bijvoorbeeld het aantal ministers tussen 1888-1940 op dat (in vergelijking met het percentage adel ten opzichte van de rest van de maatschappij) een

¹²² d'Ansembourg, *of Moskou*, 33.

¹²³ Albert O. Hirschman, *Exit, voice and loyalty. Responses to decline in firms, organizations and states* (Cambridge en Massachussets 1970).

¹²⁴ Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 195.

onevenredig deel van deze ministers van adellijke afkomst was.¹²⁵ Yme Kuiper wijst in de bundel *Edel voor Adel* op het feit dat tot 1913 in ieder geval zestig procent van de Tweede Kamer bestond uit edelen.¹²⁶ Ook bekleedde de adel allerlei belangrijke lokale functies, zoals de burgemeestersbenoeming van d'Ansembourg laat zien. Er is geen duidelijke adelpartij aan te wijzen, tot de oprichting van allerlei religieuze partijen zaten de edelen namelijk vaak op persoonlijke titel in de Tweede Kamer, of waren aanhangers van de liberale stroming. Daarna waren de edelen veelal lid van de grootste partij in hun kiesdistrict en vervulden ze een leidende rol binnen de partij.¹²⁷ Dit gold eveneens voor d'Ansembourg, die lid was van de RKSP. Naar de politieke voorkeur van de adel in het interbellum en de Tweede Wereldoorlog in Nederland is nog steeds geen systematisch onderzoek gedaan.¹²⁸ Voor Duitsland is dit wel meer het geval, waarbij de aanwezigheid van zijn huidige representanten in werelden als bestuur, bedrijfsleven en media centraal staat.¹²⁹ Ook verscheen er in 2003 een studie van Stephan Malinowski over de rol van de Duitse adel in de antidemocratische beweging in Duitsland.¹³⁰ De auteur zoekt de redenen voor de steun van deze partij voornamelijk in een gebrek aan individualiteit, een superioriteitsgevoel en antimoderne elementen. Daarnaast lag volgens hem de nadruk in opvoeding niet op educatie, maar meer op het ontwikkelen van karaktertrekken als plichtsbesef, leiderschap, zelfopoffering en het onderdrukken van emotie. Het heersende beeld is echter nog steeds dat fascistische partijen als de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) meestal bestonden uit leden van de (hogere) middenklasse. Daarnaast wordt in deze Duitse studies vaak gewezen op de verzetsgroep rondom de edelman Claus Philip Maria Schenk von Stauffenberg, die op 20 juli 1944 een aanslag pleegde op Adolf Hitler (1889-1945). Dit terwijl een groot gedeelte van de Duitse adel Hitler geen strobreed in de weg legde.¹³¹ Deze beelden zijn natuurlijk allebei correct, de adel maakt in een maatschappij slechts een klein percentage uit van de totale bevolking en er waren natuurlijk ook veel edelen die trouw bleven aan hun 'oude' partij.

¹²⁵ www.parlement.com

¹²⁶ Yme Kuiper, 'Adel in Nederland', in: Els Ketelaar- de Vries Reilingh en Yme Kuiper ed., *Edel voor Adel* (Raamsdonkveer 2000) 77-94, aldaar 89.

¹²⁷ www.parlement.com

¹²⁸ Karina Urbach, 'Introduction', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 1-15, aldaar 2.

¹²⁹ Yme Kuiper, 'Dienstbaar moet je zijn. Over monarchie, hofadel en de constructie van adelsidentiteit in Nederland en Duitsland', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 146-159, aldaar 146.

¹³⁰ Stephan Malinowski, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlijn 2003).

¹³¹ Kuiper, 'Dienstbaar moet je zijn', 156.

Toch is een grotere aandacht voor zogenaamde 'rechtse adel' van belang, omdat hun internationale netwerk wellicht voor grotere bekendheid, aanzien of financiële ruimte heeft gezorgd.

De redenen om de rechtse beweging te steunen wordt door verschillende auteurs uit de bundel *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* gevonden in redenen als het antiparlementaire, de mix tussen oude en moderne elementen, het antisemitisme en racisme, het militarisme of masculiene van de beweging of het charisma van de leiders. Opvallend is dat volgens verschillende bijdragende auteurs religie een remmende werking op het 'overlopen' van edelen naar de verre rechterkant van het politieke spectrum heeft gehad.¹³² Ondanks de verschillen tussen de Duitse en Nederlandse adel in het interbellum, zoals het wettelijke bestaansrecht na de afschaffing van de monarchie in Duitsland in 1918, zijn er echter wel parallellen te trekken tussen de adel van beide landen. Zo manifesteerden zich in beide landen gedurende het interbellum in de nationale politiek wel degelijk invloedrijke personen uit de adel.¹³³ In de bundel *European Aristocracies* wordt door de historicus De Valk tevens ingegaan op de rechtse adel in Nederland. Zoals blijkt uit zijn onderzoek voelde slechts een miniem gedeelte van de Nederlandse adel zich aangetrokken tot het fascisme. Na raadpleging van de database van de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst, verschillende monografieën en het Repertorium van Kleine Politieke Partijen komt hij tot het aantal van slechts 39.¹³⁴ Naast bovengenoemde reden van 'Middenstandspartij' wijst De Valk ook op de adellijke afkeer voor racisme, het paraderen in goedkope uniforms, de goedkope rituelen en het niet erkennen van klassenverschillen.¹³⁵ Voor het toetreden tot 'extreemrechtse' partijen noemt hij veelal nostalgie, persoonlijk falen en wrok. Deze redenen heeft hij gedestilleerd uit de biografieën van verschillende rechtse edellieden, zoals die van d'Ansembourg. Toch blijkt dat in publicaties over de Nederlandse adel vaak een goede contextualisering ontbreekt.¹³⁶

¹³² Ibidem, 9-10.

¹³³ Yme Kuiper, 'Licht uit het oosten: Adelsgeschiedenis in Duitsland, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 180-182, aldaar 182.

¹³⁴ De Valk, 'Distance and Attraction', 78.

¹³⁵ Ibidem, 79.

¹³⁶ Kuiper, 'Dienstbaar moet je zijn', 152.

Zuid-Limburg en het fascisme

Zoals geschetst in het vorige hoofdstuk, was Limburg een gebied dat in de perceptie van Limburgers en de rest van Nederland niet echt bij Nederland hoorde. Er bestond een diep wantrouwen tegen 'Den Haag' en een sterk gevoel van een eigen Limburgse identiteit. De historicus G.A. Kooij wijst hier ook op, als hij zegt dat:

De uitgesproken randpositie van het landsdeel binnen het nationale geheel, het smeltkroeskarakter van de regionale samenleving, de voor katholiek Nederland verregerende secularisatie, alsmede de veel inniger economische en sociaal-culturele verving met Duitsland dan van enig ander stuk Nederland.¹³⁷

Ook d'Ansembourg wijst hierop als hij onomstoten zegt dat Limburg anders, mooier en puurder is dan Holland en Limburgers veel meer 'vrijheidslievend' zijn.¹³⁸ Deze enigszins unieke lokale situatie is voor een deel de verklaring die Vellenga geeft in zijn monografie *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*. In dit werk gaat hij namelijk op zoek naar de oorzaken van de grote verkiezingswinst van de NSB in 1935 in Zuid-Limburg, waar de partij maar liefst 11,69% van de stemmen wist te behalen, en in sommige plaatsen als 'd'Ansembourgs' Amsterrade zelfs bijna 27%.¹³⁹

De oorzaken voor deze grote verkiezingswinst zijn volgens hem te onderscheiden in positieve en negatieve daden van de kiezer. Het positieve stemgedrag van de kiezer voor de NSB is dan te wijten aan desintegrerende factoren als de sociaaleconomische crisis, net als historische en traditionele factoren als de wijze van katholiek zijn en de nabijheid van en verwantschap met Duitsland.¹⁴⁰ Onder negatieve factoren (de zogenaamde proteststem) schaaft hij dan de afkeer van de RKSP. Hoewel deze partij populair leek, omdat zij immers altijd ongeveer 70% van de stemmen in Limburg wist binnen te halen, toont Vellenga aan dat er eigenlijk geen echte katholieke traditie op het terrein van de politiek bestond, dat de RKSP als organisatie niet functioneerde en dat Limburgers de partij als Noord-Nederlands zagen en vonden dat de RKSP het zuiden van Nederland verwaarloosde. Hoewel in de rest van Nederland de confessionele

¹³⁷ G.A. Kooij, *Het echee van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Utrecht 1982) 335.

¹³⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 7.

¹³⁹ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 3.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 143-144.

partijen hun aanhang vast wisten te houden, lukte dit in Limburg niet omdat de partij geen vaste greep had op de bevolking. Dat de kiezers niet massaal 'links' stemden had te maken met de door de 'kerk' ingepompte angst voor het atheïstische communisme in ondermeer Rusland.¹⁴¹ De NSB was dus kortom een aantrekkelijk alternatief voor de RKSP naast partijen als de SDAP.¹⁴² Ook d'Ansembourg lijkt deze mening te zijn toegedaan, als hij spreekt over de successen en de slachtoffers van Mussolini en Hitler in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw:

Toch waren de slachtoffers in het begin niet al te talrijk en in geen enkele verhouding tot b.v. tegenover de massamoorden in Rusland onder het communisme.¹⁴³

Daarnaast hadden katholieke partijen als de RKSP, de katholieke elite en de bisschoppen ook nog geen echt weerwoord tegen de NSB, omdat de partij zich profileerde als christelijk, oranjegezind, het Nederlandse volk centraal stelde en zeer duidelijk tegen de klassenstrijd was. De NSB presenteerde zich dus in de beginperiode veel fatsoenlijker en vooral veel christelijker dan de socialisten tot dan toe deden. Een goed voorbeeld van deze positionering van de partij is een polemiek in de *Limburger Koerier* van 16 november 1934 tussen (de rabiaat anti-NSB zijnde) pater Keulemans en Max de Marchant et d'Ansembourg, waarin de laatste het volgende over de beweging opmerkt:

omdat ik weet, dat het ware Nationaal-Socialisme heden de eenig mogelijke staatsvorm is en t e v e n s de meest ideale samenwerking met de Kerk waarborgt, juist omdat het Nationaal-Socialisme den godsdienst steunende en door hem gesteund het enige middel is, om de wereld te bevrijden van het modernisme....¹⁴⁴

Vellenga noemt expliciet de rol van d'Ansembourg in het electorale succes van de partij, omdat hij de status van de NSB met zijn lidmaatschap wist te verhogen.¹⁴⁵ Toch was het electorale succes achteraf kortstondig, aangezien de beweging bij de verkiezingen in 1937 meer dan de helft van haar aanhang verloor.¹⁴⁶ Vellenga noemt als belangrijkste reden hiervoor de toegenomen sociale controle van de katholieke kerk, terwijl d'Ansembourg vooral wijst op de

¹⁴¹ Ibidem, 144-145.

¹⁴² Vellenga laat zien dat de SDAP aan het begin van de jaren dertig toch nog op ongeveer 10% van de stemmen kon rekenen, terwijl dit aantal daalde naar 7/8 % een aantal jaren later. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 44.

¹⁴³ d'Ansembourg, *of Moskou*, 31.

¹⁴⁴ Max de Marchant et d'Ansembourg, 'Ingezonden brief', *Limburger Koerier* 16 november 1934.

¹⁴⁵ Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 145.

¹⁴⁶ Ibidem, 3. In Limburg zakte het percentage zelfs naar 5,32 % waarmee het de grootste daling in Nederland was.

instelling van een 'cordon sanitaire' tegen de NSB.¹⁴⁷ Duidelijk is dat in deze twee jaren de katholieke kerk en de katholieke partijen hebben ingezien dat er in het nationaalsocialisme gevaar schuilde en op de een of andere manier een manier hebben gevonden dit te beteugelen.

Lid van de NSB

Naar eigen zeggen werd Max de Marchant et d'Ansembourg na een lange periode van twijfel in het najaar van 1933 lid van de NSB. In zijn memoires komt naar voren dat hij dit deed vanwege een diep geworteld wantrouwen ten opzichte van de democratie en het kapitalisme:

De fout van de ene en de andere "democratie" ligt in het wezen der democratie zelf of ze nu liberaal of socialistisch is. De democratie kent slechts één norm: het getal en ze kan ook geen andere hebben! Wel een armzalig fundament! Het getal, de meerderheid bepaalt, sedert de Franse revolutie, het wereldgebeuren. 'De meerderheid' heeft gelijk. Wie de meeste stemmen heeft mag regeren. In de democratie beslist bij stemmingen de meerderheid en dat kan soms één stem zijn. Ik heb al gewezen op het doodvonnis van Socrates.¹⁴⁸

Al deze overwegingen vestigden bij mij de overtuiging dat zowel de parlementaire democratie alsook de vakvereniging rampzalig voor het land waren.¹⁴⁹

Toch lijkt de twijfel ook wel te zijn ingegeven door zijn katholieke achtergrond. De Valk wijst bijvoorbeeld op de ontmoetingen van d'Ansembourg met bisschop J.H.G. Lemmens en seminariepresident F.J. Féron.¹⁵⁰ Verder is uit correspondentie die door De Jong wordt aangehaald op te maken dat d'Ansembourg besloot de keuze voor zijn lidmaatschap uit te stellen totdat het Nederlandse episcopaat een uitspraak hierover zou hebben gedaan.¹⁵¹ Nadat de Nederlandse bisschoppen op 5 oktober 1933 dan ook hadden besloten voorlopig niets te ondernemen tegen de NSB, werd d'Ansembourg lid in december. Hij ontpopte zich binnen deze partij al gauw tot een prominent lid. Zoals Vellenga al concludeerde waarschijnlijk omdat de NSB ontzettend blij was dat een man van zijn adellijke statuur en met zijn internationale netwerk lid wilde zijn van de Nationaalsocialistische Beweging.¹⁵² d'Ansembourg zegt hierover:

¹⁴⁷ Ibidem, 148 en d'Ansembourg, *of Moskou*, 40.

¹⁴⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 26.

¹⁴⁹ Ibidem, 32.

¹⁵⁰ De Valk, 'Italië', 99-100.

¹⁵¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 318.

¹⁵² Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg*, 145.

Bij mijn toetreden tot de Beweging gebeurde weer iets dat ik helemaal niet had voorzien, ik werd meteen eerst tot plaatsvervangend kringleider en kort daarna officieel tot kringleider van de provincie Limburg gepromoveerd.¹⁵³

Deze bescheiden houding komt in een ander licht te staan als we de door De Jong aangehaalde correspondentie van d'Ansembourg in deze maanden bekijken.¹⁵⁴ Uit verschillende brieven blijkt dat hij al aan het begin van 1933 geïnteresseerd raakte in Mussert en de beweging, in juli voor het eerst sprak met Mussert en vrijwel direct daarna probeerde de katholieke kerk te bewegen tot een positieve houding ten opzichte van de NSB. Het moet voor hem dan ook zeker niet vreemd zijn geweest dat hij een belangrijke rol kreeg toebedeeld als kringleider. Wel moest hij in 1934 aftreden als burgemeester van Amstenrade, aangezien het verboden was voor ambtenaren om lid te zijn van de NSB. Deze beginperiode (ruwweg tussen 1933-1937) van d'Ansembourgs lidmaatschap van de NSB was een sleutelperiode in zijn leven. Niet alleen omdat hij in deze tijd als een van de belangrijkste mannen binnen de beweging werd gezien, of vanwege het feit dat hij snel toetrad tot de Eerste- en Tweede Kamer, maar meer nog vanwege zijn rol als intermediair tussen de katholieke kerk en de NSB. Het is voornamelijk in deze periode dat het spanningsveld tussen zijn nationaalsocialistische overtuiging en zijn katholieke identiteit onder druk komt te staan. Om deze spagaat beter te kunnen begrijpen is het noodzakelijk de complexe verhouding tussen 'katholieken' en 'het fascisme' of 'het nationaalsocialisme' te schetsen.

Katholieken en het nationaalsocialisme

In het proefschrift *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* uit 1964 wijst Joosten op een zekere verwantschap tussen catholicisme en fascisme. Beiden opponeren in zijn visie tegen de Franse Revolutie, die de volkssoevereiniteit als hoogste ideaal kent.¹⁵⁵ Joosten maakt hierin wel een onderscheid tussen nationaalsocialisme en fascisme en beschrijft dus het fascisme.¹⁵⁶ Een aantal van zijn opmerkingen zijn echter van belang om het klimaat te schetsen waarin de NSB op kwam en aantrekkelijk kon worden als alternatief voor katholieken als d'Ansembourg. Hiervoor is het van belang de periode van de katholieke herstelbeweging in het interbellum

¹⁵³ d'Ansembourg, of *Moskou*, 33.

¹⁵⁴ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 318-320.

¹⁵⁵ L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum en Antwerpen 1964) 17.

¹⁵⁶ Wellicht ten overvloede, maar met het fascisme bedoelt Joosten het systeem zoals dat opkwam in Italië en zijn weerklink klonk in Nederland bij mannen als Arnold Meijer en Wouter Lutkie). Hij maakt dit onderscheid, omdat het nationaalsocialisme in zijn ogen meteen veel feller werd bestreden door de katholieke kerk dan het fascisme, waardoor een echt samengaan volgens hem onmogelijk was (Joosten, *Katholieken en fascisme* 19).

opnieuw te bekijken. Een goed voorbeeld van het samengaan van fascistische en katholieke beginselen is het voorbeeld dat Joosten noemt van de oprichting van het katholieke weekblad 'Vreugde'. Daarin werd beweerd dat het enige doel van het tijdschrift God was en dat dit het beste bewerkstelligd kon worden als de 'leiding' niet in handen zou zijn van meerdere mensen, maar juist bij slechts een, omdat dit:

Een betere orde waarborgt dan het democratische bestel, terwijl de leider 'gemoedelijk' en 'vertrouwelijk' het contact zou onderhouden met de schrijvers. In dat geval 'verlangt niemand naar democratie.'¹⁵⁷

Hoewel deze eerste voorzichtige poging tot integralisme tussen fascisme en katholicisme op niks uitliep, voornamelijk omdat de kerkelijke overheid snel ingreep, maakte zij wel de weg vrij voor latere tijdschriften en integralistische stromingen. Dit kwam vooral door de bemoeienissen van de priester Wouter Lutkie (1887-1968), die uit zou groeien tot spilfiguur van het katholieke fascisme in Nederland. Lutkie was een bevlogen priester, die zich niet kon vinden in het starre en autoritaire katholieke milieu en zich al drie jaar na zijn priesterwijding in 1919 terugtrok om vanaf 1922 probeerde de wereld te 'veranderen' doormiddel van geschriften.¹⁵⁸ De eerste aanzet hiertoe gaf hij in het tweewekelijks orgaan 'Katholieke Staatskunde', dat zich richtte op de strijd tegen het modernisme en al vrij gauw een fascistische koers ging varen.¹⁵⁹ Opvallend is de voortdurende bemoeienis van de Nederlandse bisschoppen met alles dat van de officiële kerkelijke leer leek af te wijken. Zo moest dit tijdschrift al in 1924 zijn naam veranderen in 'Opbouwende Staatskunde'.¹⁶⁰ Een houding die we ook bij de perikelen rondom de NSB opnieuw zullen aantreffen.

Joosten omschrijft in zijn studie nauwgezet hoe deze katholieke herstelbeweging langzaam religieus radicaliseerde en via een katholiek non-conformisme transformeerde in een 'katholiek' fascisme. Deze transformatie is opvallend genoeg vooral geïnitieerd door jonge letterkundigen, die hun boodschap verspreidden via allerlei periodieken en vlugschriften. Toch merkt Joosten verschillende malen op dat onder deze groepen katholieken veel discussie bestond over de te

¹⁵⁷ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 22.

¹⁵⁸ Nelleke Huisman, *Wouter Lutkie. Een katholiek priester als prediker van het fascisme* (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis Amsterdam 1981) 32.

¹⁵⁹ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 364.

¹⁶⁰ Wim Zaal, *De Herstellers Lotgevallen van de Nederlandse fascistten* (Utrecht 1966) 39.

volgen weg. Voor sommigen vielen vrij vlug de schellen van de ogen betreffende het fascisme (van bijvoorbeeld Franco) en het nationaalsocialisme (van Hitler) en zij gingen een andere koers varen.¹⁶¹ Toch ontstonden in dit klimaat twee bewegingen die op katholieken een relatief grote aantrekkingskracht hadden: het Zwart Front van Arnold Meijer en het Verdinaso van Joris van Severen (1894-1940). Hoewel zij in politiek opzicht weinig in hadden te brengen, laat deze beweging wel zien dat er onder voornamelijk katholieken - die immers in het interbellum sterk bewust werden van de eigen identiteit - meer dan onder andere religies antimoderne en daaraan gekoppelde antidemocratische gevoelens leefden. Deze constatering is nog beter onderbouwd in het eerder genoemde werk *Crisis en critiek der democratie* van De Jonge. In deze monografie wordt namelijk breder onderzocht welke groepen zich tot welke antidemocratische stromingen aangetrokken voelden. Ook De Jonge neemt hierin een aantal aparte paragrafen op over de 'katholieke' antidemocratische stromingen van Meijer en Lutkie en laat de oorsprong van het antidemocratisme eveneens beginnen bij de oprichting van *Katholieke Staatskunde*.¹⁶² Volgens hem was het duidelijkste voorbeeld van de specifiek katholieke antidemocratische stroming te vinden in het tijdschrift *Aristo*, waarin - niet toevallig - Lutkie zijn ideeën poneerde.¹⁶³

Het was voor een 'gewone' katholiek niet geheel vreemd zich aangetrokken te voelen tot een zeker antidemocratisch gedachtegoed, juist vanwege de idee onder katholieken dat de staatsvorm van de democratie slechts een tijd lang geaccepteerd hoefde te worden, Gods Koninkrijk op Aarde zou immers uiteindelijk hiervoor in de plaats komen. Ook kon deze houding versterkt worden doordat internationaal gezien de Paus een concordaat met Mussolini sloot en de Duitse bisschoppen Hitler zagen als de man die de opmars van het communisme wist te stuiten.¹⁶⁴ Wel moet worden opgemerkt dat de meeste katholieken trouw bleven aan de RKSP en aan hun kerkelijke leiders, die zoals gezegd vanaf het begin van het ontstaan van antidemocratische stromingen op hun hoede waren voor moreel verval en aantasting van hun gezag. Het belang van een goede verstandhouding met de kerkelijke leiders werd al vrij vroeg door Mussert ingezien. Reeds anderhalf jaar na oprichting van de NSB zocht Mussert namelijk contact met de aartsbisschop van Utrecht J.H.G. Jansen, die echter de boot afhield. Ook probeerde Mussert door

¹⁶¹ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 366-367.

¹⁶² Jonge, *Crisis en critiek*, 66.

¹⁶³ *Ibidem*, 295.

¹⁶⁴ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, I, 314.

middel van een polemiek met de Amsterdamse deken G. van Noort in *De Tijd* de standpunten van de NSB salonfähig te maken voor de katholieken. Helaas voor Mussert mislukte ook deze toenaderingspoging en werden de geruchten steeds sterker dat het episcopaat zich tegen de NSB zou uitspreken. Daarop besloot de partijleiding tot actie over te gaan.¹⁶⁵

De strijd met het Nederlandse episcopaat

Ik wist betrekkelijk weinig van de doelstellingen van de N.S.B. af, ik kende, buiten Mussert, zeer weinig mensen uit zijn omgeving en wist van de organisatie evenmin iets.¹⁶⁶

Toch wist d'Ansembourg genoeg van de invloed van het Nederlandse episcopaat af, om zich met verve - meteen na zijn benoeming tot kringleider - te storten op het tegenhouden van het zogenaamde Bisschoppelijke Mandement. Hij besepte als katholiek nog meer dan Mussert dat het uitvaardigen van een dergelijk mandement gericht tegen de NSB de volgzame katholieke gelovigen zou weghouden van de beweging. Zelf toonde hij zich in juli 1933 immers ook nog gevoelig voor een dergelijk argument.¹⁶⁷ d'Ansembourg beschikte over belangrijke internationale connecties, waaronder bijvoorbeeld de Duitse vice-kanselier von Papen en er werd door de NSB dan ook wel verondersteld dat zijn pogingen succes zouden hebben. Nadat hij met zijn eigen twijfel over toetreden tot de beweging had afgerekend in een aantal gesprekken met bisschop Lemmens en Féron en voor zichzelf besloot dat:

De stem van God in ons zwaarder moet wegen dan die van de mensen, wie ze ook mogen zijn, en dat de volgzzaamheid zelf zonde is, wanneer de dwaling der kerkelijke leiders zo duidelijk voor de hand ligt als in het onderhavige geval volgens mijn vaste overtuiging.¹⁶⁸

Omdat zoals gezegd de geruchten steeds sterker werden dat het episcopaat zich uit zou spreken tegen de NSB besloot d'Ansembourg het Nederlandse episcopaat af te troeven, door het hoger in de kerkelijke hiërarchie te zoeken. Hij reisde nog in januari 1934 af naar het Vaticaan, waarna hij in een brief opmerkte tegen een Duitse oom dat: 'Men in het Vaticaan zeer verbaasd was, dat de Nederlandse bisschoppen deze stap wilden doen en dat men daarover niet scheen geïnformeerd

¹⁶⁵ J.P. de Valk, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Voorburg 1998) 308.

¹⁶⁶ d'Ansembourg, of *Moskou*, 34.

¹⁶⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, I, 318.

¹⁶⁸ Ibidem.

te zijn.¹⁶⁹ Bij raadpleging van de Vaticaanse archieven in deze periode blijkt echter dat de internuntius voor Nederland Mgr. Lorenzo Schioppa (1871-1935) druk bezig was informatie te verzamelen over het Nederlandse fascisme. Zo rapporteerde hij aan de Heilige Stoel op 24 augustus 1933 over de verschillende artikelen die Wouter Lutkie publiceerde in ondermeer het tijdschrift *Aristo* en stuurt hij op 18 november 1933 een rapport naar Rome waarin expliciet wordt ingegaan op het programma van de NSB, het gevaar van het uiteenvallen van de katholieke eenheid en wijst hij op Max de Marchant et d'Ansembourg, die de RKSP heeft verlaten voor de fascistische beweging.¹⁷⁰ Duidelijk is in elk geval dat het Vaticaan voortdurend op de hoogte was van de ontwikkeling van het fascisme in Nederland en de bisschoppen achter de schermen hoogstwaarschijnlijk heeft gesteund - hoewel niet publiekelijk - in hun strijd voor de katholieke eenheid binnen Nederland. Deze niet-publieke steun was de NSB en d'Ansembourg onbekend en het is dan ook niet vreemd dat zij onverdroten doorgingen met het zoeken naar steun tegen de acties van het Nederlandse episcopaat.

Op 2 februari 1934 verschijnt het door de NSB gevreesde *Mandement van het Nederlandsch Episcopaat over het fascisme en nationaal-socialisme*, dat aanvangt met de woorden:

Klaarblijkelijk is een nieuwe orde aan het groeien...', die onder menig toezicht valt toe te juichen, daar zij verlossing beteekent uit individualisme én materialisme, maar Ons ook zorgen baart, wijl zij dreigt in andere dwalingen verstrikt te raken. Wij bedoelen de stelsels, die men met de namen **fascisme en nationaal-socialisme** pleegt aan te duiden en ten opzichte waarvan het zeker niet overbodig is het woord van Paus Leo XIII te herhalen: 'Wij achten het van het grootsten gewicht, de nieuwe meeningen omtrent den Staat met de Christelijke leer te vergelijken.'¹⁷¹

Daarna komt uitvoerig aan de orde dat de katholieke kerk weliswaar niet een voorkeur voor een bepaalde staatsvorm heeft, maar dat voor de kerk geldt dat een bepaalde staatsvorm: 'rekening houdt met de eischen van het ware menschelijk geluk, zooals die in de katholieke leer liggen opgesloten.'¹⁷² Vervolgens wordt het 'nationale' partijprogramma van de NSB aan een analyse onderworpen. Weliswaar wordt het streven naar het algemene 'nut' als een groot goed gezien, omdat het oppervlakkig gezien verenigbaar lijkt met het streven van de katholieke kerk. Maar het

¹⁶⁹ Ibidem, 316.

¹⁷⁰ AES Olanda IV periodo, pos. 64, fasc. 21.

¹⁷¹ *Mandement van het Nederlandsch Episcopaat over het fascisme en nationaal-socialisme* (Hilversum 1934) 3.

¹⁷² Ibidem.

gaat voorbij aan de vrijheid en ontplooiing van het individu.¹⁷³ De staat mag in deze optiek nooit de enige bron van recht, moraal en vrijheid worden. Uiteindelijk wordt de toon steeds feller en wordt expliciet gewaarschuwd voor de gevaren van het staatsabsolutisme, omdat het 'natievergoding' in de hand zal werken en de macht legt in de handen van enkelen, die in meerderheid de katholieke wereldbeschouwing niet zullen delen.¹⁷⁴ Hoewel nergens expliciet wordt opgeroepen aan de gelovigen om te stemmen op de RKSP, wordt echter wel voortdurend gehamerd op het belang van staatkundige eenheid, omdat hiermee de invloed van katholieken op de politieke besluitvorming in Nederland het beste gewaarborgd lijkt. Uiteindelijk nemen de bisschoppen stelling tegen het fascisme en nationaalsocialisme met de woorden:

De hoge ernst van deze zaken wettigt ten volle het optreden van uw kerkelijke Overheden, die hun plicht als herders der zielen zouden verwaarloozen, wanneer zij het een en ander vrijelijk zijn gang lieten gaan.. Wie ondanks dit Ons waarschuwend woord meenen hun eigen inzichten te moeten doordrijven, mogen weten, dat zij een zware verantwoordelijkheid op zich laden en dat zij zich tegenover God en hun geweten hebben te verantwoorden over hun kortzichtige roekeloosheid. De bisschoppen mogen en zullen vervolgens niet dulden, dat personen, die functies bekleedden, welke meer direct aan hun rechtsmacht onderworpen zijn, of als vertegenwoordigers der katholieke actie kunnen beschouwd worden, ijveren voor het fascisme of het nationaal-socialisme of zich bij een van die groepeerings aansluiten. Zoowel die aansluiting als die actie verbieden Wij daarom aan Onze priesters en geestelijke personen, aan leden van kerk- en armbesturen, aan leiders van katholieke organisaties of katholieke instellingen, alsook aan al degenen, die in ons katholiek onderwijs werkzaam zijn, voor zoover aan de bisschoppelijke rechtsmacht onderworpen.¹⁷⁵

De toon van de Vastenbrief was waarschijnlijk minder scherp van strekking dan de NSB vreesde, omdat er geen expliciete afkeuring van de NSB instond en de (gewone) gelovigen niet werd verboden lid te zijn van de beweging. Toch had d'Ansembourg de brief niet afgewacht en was hij eind januari vertrokken voor een bliksembezoek aan Rome.¹⁷⁶ Daarvoor had hij reeds geprobeerd via de secretaris van de internuntius pater J. Kleijntjes SJ. ervoor te zorgen dat het mandement tegengehouden zou worden. Dat lukte uiteindelijk niet.¹⁷⁷ In Nederland had hij naar eigen zeggen 'persoonlijke gesprekken met katholieke priesters, om een beter klimaat te scheppen'.¹⁷⁸ En schrijft hij: 'Ook ben ik inderdaad, zoals Prof. De Jong schrijft, enkele keren in Rome

¹⁷³ Ibidem, 6-7.

¹⁷⁴ Ibidem, 8-9.

¹⁷⁵ Ibidem, 14.

¹⁷⁶ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, I, 318.

¹⁷⁷ De Valk, 'Italië', 101.

¹⁷⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 34.

geweest.¹⁷⁹ Waarna hij het verhaal van De Jong verbetert. Hij erkent in zijn memoires dat het gesprek met Pacelli niet doorging maar bestrijdt dat hij daarna sprak met een lagere instantie. Naar eigen zeggen sprak hij met de plaatsvervangend staatssecretaris en latere kardinaal Pizzardo, die volgens hem verwonderd was met zijn bericht over het vernieuwde optreden van het Nederlands episcopaat:

Uiteraard achtte hij het hoogst onwaarschijnlijk dat het Vaticaan de Nederlandse Bisschoppen in deze zou beïnvloeden, maar mijn algemene indruk was dat het Vaticaan veel meer bezorgd was over het opkomen van het communisme dan tegenover de fascistische en nationaal-socialistische bewegingen die men in zekere zin als bolwerk tegen dit communisme beschouwde. Ook had ik nog enkele andere besprekingen met Italiaanse functionarissen, w.o. b.v. de Italiaanse ambassadeur bij het Vaticaan, die mij allen hun steun beloofden.¹⁸⁰

Deze conclusie kan echter niet worden gestaafd met bewijsmateriaal. De Valk wijst erop dat zowel Kleijntjes en de invloedrijke jezuiet Tacchi-Venturi waarop d'Ansembourg doelt, beiden laten weten dat zij zich niet met de zaak mochten inlaten.¹⁸¹ Max de Marchant et d'Ansembourg was hier kennelijk erg verbolgen over, want zijn toon over het Nederlandse episcopaat radicaliseerde al gauw. Zo hield hij in maart 1934 een vlammende rede in Haarlem getiteld: *De Vastenbrief en de N.S.B.*¹⁸² In deze toespraak stelde hij onomwonden vast dat: 'De vastenbrief voor ons allen uiterst pijnlijk is geweest en stelde ons als katholieken, tevens N.S.B.'ers, voor een moeilijke vraag.'¹⁸³ Hij wees voortdurend op de toenaderingspogingen van de kant van de NSB en hun pogingen de partijstandpunten te verduidelijken. Daarna analyseerde hij nauwgezet de tekst van de bisschoppen en kwam tot de conclusie dat:

De bisschoppen veroordeelen dus niet de N.S.B. of een andere fascistische beweging op zichzelf, zoals dit door de R.K. partijpers wordt beweerd. De bisschoppen veroordeelen, zoals dit ook b.v. de Oostenrijksche bisschoppen deden, bepaalde verkeerde leerstellingen, die, zoals zij meenen, vaak en makkelijk in den fascistischen staat kunnen sluipen. Maar zij voegen er direct bij, dat zij daarmee niet willen zeggen, dat de een of andere groep deze stellingen ook werkelijk leert. Men zou zelfs niet geheel met onrecht kunnen zeggen, dat het Episcopaat in zekeren zin toegeeft, dat op het oogenblik de N.S.B. geen leerstellingen propageert, die in strijd met ons geloof zijn.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ibidem, 35.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ De Valk, 'Italië', 101.

¹⁸² M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, *De Vastenbrief en de N.S.B.* (z.p. z.j.).

¹⁸³ Ibidem, 4.

¹⁸⁴ Ibidem, 6.

Vervolgens liet hij zijn toehoorders zien dat het leiderschapsbeginsel van de NSB niet zal leiden tot een dictatuur, omdat de hoogste macht in Nederland altijd zal liggen bij de Kroon, is begrensd door wetten en door bijvoorbeeld verkiezingen van de corporaties. Hiermee is volgens hem voldoende aangetoond dat het eerste gedeelte van de herderlijke brief de NSB niet raakt en dus allerminst een verbod voor katholieken inhoudt.¹⁸⁵ De meeste moeite had d'Ansembourg echter met de oproep tot politieke en staatkundige eenheid der katholieken, omdat dit volgens hem strijdig is met de encycliek *Immortale Dei* van 1 november 1885, waarin de paus katholieken stimuleert te redetwisten over de verschillende staatsvormen.¹⁸⁶ d'Ansembourg wijst verderop in zijn toespraak ook nog op de tirannie van de RKSP.¹⁸⁷ Vervolgens haakt hij aan bij de latente katholieke minderheidsgevoelens door te zeggen:

Het Nederlandsche volk en zijne regeering heeft ons katholieken tijdens de negentiende eeuw onrechtvaardig behandeld; dat zijn feiten... ..Het katholiek volksdeel werd als tweede soort Nederlanders beschouwd en op alle mogelijke manieren onrechtvaardig onderdrukt... .. Het is onder den druk dier vervolging, dat de concentratie der Katholieken in de R.K. Staatspartij werd geboren maar daarnaast ook, onder gebruikmaking van het liberale beginsel, dat diegene die de macht heeft, die de meeste stemmen op zich weet te vereenigen.¹⁸⁸

Hoewel d'Ansembourg dus het belang van de RKSP inzag, fulmineerde hij tegen het feit dat de Nederlandse bisschoppen zich zo sterk uitspraken voor één partij, juist omdat daarmee godsdienst en politiek teveel met elkaar vermengd werden. Toch was hij zich bewust van de macht van de bisschoppen als hij zegt dat: 'de moeilijkheden en de misverstanden tusschen de bisschoppen en de N.S.B. voor een groot gedeelte aan deze raadgevers te wijten zijn.'¹⁸⁹ Hiermee wordt dus gesuggereerd dat de bisschoppen verkeerd ingelicht zijn en anders wellicht tot een andere conclusie zouden zijn gekomen. Tegen het eind van de toespraak werd d'Ansembourg erg persoonlijk en spreekt hij de woorden:

Men heeft mij in Maastricht gevraagd, of ik uit de N.S.B. zou treden, indien de Bisschoppen het lidmaatschap voor katholieken zouden verbieden en ik heb daarop met JA geantwoord. Ik zal dan niet onderzoeken of zij het recht daartoe hebben of niet maar eenvoudig gehoorzamen. Ieder moet dat voor zichzelf uitmaken en ik hoop natuurlijk, dat

¹⁸⁵ Ibidem, 8.

¹⁸⁶ Ibidem, 9.

¹⁸⁷ Ibidem, 13.

¹⁸⁸ Ibidem, 9-10.

¹⁸⁹ Ibidem, 12.

de Bisschoppen de geloovige Katholieken niet op deze harde proef zullen stellen, die voor velen te zwaar zal blijken te zijn.¹⁹⁰

In een vlammend slotbetoog blijkt dan dat d'Ansembourg de katholieke idealen in het verlengde ziet van de nationaalsocialistische idealen, hoewel hij deze laatste opvallend genoeg nergens expliciet benoemde:

Wij, de jonge katholieken der XXe eeuw, wij willen onze idealen niet meer als kasplantjes binnenskamers zorgzaam voor alle gevaren wegbergen, neen wij zijn hier, om, zooals Christus het zegt, het zwaard te brengen niet den vrede. Wij willen onze idealen in de wijde wereld indragen als ware apostelen der katholieke idee, omdat ook de anderen deelachtig worden aan onzen geestdrift, aan onzen rijkdom...

... Wij willen het werkelijke Rijk van Christus in de synthese tusschen staat en kerk; wij willen dit rijk doordringen met onze christelijke principes der ware autoriteit, der ware vrijheid, der juiste economie en echte christelijke solidariteit...

... Laat ons de vrijheid onzen staat te bouwen, gegrondvest op de liefde tot God en tot ons volk. Het zal tot heil strekken van Kerk en Vaderland.¹⁹¹

Deze toespraak had duidelijk als doel de twijfelende katholieken bij de NSB te behouden, maar laat ook op enige punten de persoonlijke afweging van d'Ansembourg zien. Hij kwam er namelijk onomwonden voor uit dat hij bij een verbod uit de beweging zou treden, waarmee hij de autoriteit bevestigde van het Nederlandse episcopaat. Toch blijkt dat d'Ansembourg in de tijd vlak na het mandement nog steeds bezig was met het proberen te bewerken van de bisschoppen via het Vaticaan. Hij stuurde verschillende brieven naar diverse geestelijken, die allemaal of gewoon niet ofwel afwijzend reageerden.¹⁹² Bekend is bijvoorbeeld de brief aan de generaal-overste van de jezuïeten Lédochowsky op 9 april 1934:

Unsere Bewegung will alle möglichen Garantien geben zur Sicherheit der Religion. Warum hält man sich nicht neutral?¹⁹³

¹⁹⁰ Ibidem, 14

¹⁹¹ Ibidem, 15.

¹⁹² Valk, *Roomser dan de paus*, 321. Daarnaast zijn de ingekomen brieven van d'Ansembourg natuurlijk bewaard gebleven in de zogenaamde 'Protocolli' van de internuntius, die nu liggen in het *AER Olanda in het ASV* te Vaticaanstad en het archief van de NSB in het NIOD, waaronder een brief naar internuntius Schioppa van 6 juni 1934.

¹⁹³ Valk, *Roomser dan de paus*, 336.

Als klapstuk stuurde hij op 4 augustus 1934 een brief naar de paus (met afschriften aan andere hoge geestelijken als internuntius Schioppa) waarin hij vroeg om een optreden van de Heilige Stoel tegen de houding van de Nederlandse bisschoppen ten opzichte van de NSB:

...Les ravages que la lutte des nouvelles idées politiques a cause en Allemagne et en Autriche menacent aussi ma patrie ou l'idée fasciste fait de très grand progresse, quoique cependant l'Italie ait prouvé que le fascisme peut très bien être en accord avec l'église et même un Bonheur pour elle.

Ici en Hollande nous ne demandons en d'autre qu'une objectivité bien volante du côté de l'Episcopat. Nous ne demandons rien d'autre de lui que de ne pas tolérer que nous soyons l'objet de persécutions morales et physiques pour le clergé et les sociétés catholique. Nous ne demandons pas mieux que de collaborer avec l'église afin que les idées du Fascisme si proche parentes aux principes des encycliques "Rerum Novarum et Quadragesimo Anno" soient adoptées en pratique dans la plus parfaite synthèse entre le pouvoir spiritual et temporel.

Malheureusement on repousse notre main tendue. On ne veut meme pas nous entendre. C'est pourquoi de graves malentendus règnent entre l'église catholique et le groupe fasciste, provenant visiblement de la situation déplorable qui s'est développée en Allemagne en menaçant sérieusement le dévouement d'un nombre croissant de catholiques envers la religion et les autorités ecclésiastiques.

Persuadé du danger immanent que ces mêmes difficultés se produiront aussi chez nous si on ne réussit pas à les surmonter, j'implore l'intervention de Votre Sainteté auprès des évêques des Pays-Bas afin qu'ils changent leur attitude envers le nouveau mouvement.

Je me suis permis d'exposer à Votre Sainteté en hollandaise avec traduction en allemande et français la situation comme je la vois et j'ai pensé pouvoir et meme devoir parler en toute franchise, ma foi envers l'Eglise catholique étant inébranable.

Je met toute ma confiance en Notre Seigneur et en Votre Sainteté et je La prie de vouloir accepter l'assurance de mon dévouement filial.

Comte M. d'Ansembourg.¹⁹⁴

Tevens voegde hij een nota in drie talen toe, waarin opnieuw uitvoerig werd verhaald over het partijstandpunt van de NSB, dat volgens hem duidelijk niet tegen de religie was:

De zoo zeer gewenschte eenheid der "algemeene" apostolische kerk wordt niet bevorderd, wanneer in een land de katholieken lid kunnen zijn van een fascistische beweging (Italië en Deutschland) en in een ander land niet.

¹⁹⁴ AES Olanda, pos. 64 P.O., fasc. 21 f.94.

Er is geen punt van het katholiek geloof, dat door de N.S.B. wordt aangevallen en er is geen artikel in ons program, dat tegen de geloofs- of zedenleer der Katholieke Kerk is.

Het is met andere woorden een feit en kan redelijkerwijze niet meer worden ontkend, dat et N.S.B.-program vrij is van beginselen, welke strijdig zouden zijn met geloofs- en zedenleer. Ja nog meer; ieder onbevooroordeelde zal moeten toegeven, dat alles er op wijst, dat de N.S.B de volle waarheid spreekt, wanneer zij plechtig verklaard, dat zij het Christendom ten volle wil erkennen als den meest waardevollen grondslag der samenleving, bereid is den godsdienst loyaal te beschermen en de historisch gegroeide positie der kerken (bijzondere scholen, jeugdorganisaties, katholieke actie) principieel te aanvaarden.

Toch heeft de kerk gemeend, zich in den strijd der N.S.B. tegen den Partijstaat te moeten mengen. Zij heeft dit gedaan in Februari 1934 door den bekenden vastenbrief. Alles wijst er op, dat het voornemen om dezen brief af te kondigen en zijn inhoud op het Vaticaan ter bevoegder plaatse niet bekend was. Vreesde men soms, dat hij anders niet mocht worden gepubliceerd? Wij weten het niet, maar wel weten wij, dat onder katholieken en niet-katholieken, aanhangers van de katholieke staatspartij, priesters en leeken, er weinig zijn, die dit schriftstuk oprecht bewonderen...

Na deze constatering vervolgde d'Ansembourg zijn pleidooi met een aantal argumenten, die aan moesten tonen dat de NSB zeker niet tegen het geloof was en dat het Nederlandse episcopaat dus ten onrechte de NSB aanviel:

...1. De N.S.B. is op geenerlei wijze in strijd met het geloof. De eventueel in het Duitsch Nationaal-Socialisme bestaande heresieën bestaan bij ons niet. Geen enkel ernstig verwijt wordt in dit opzicht door het Episcopaat uitgesproken.

2. De vastenbrief bevat onwaarheden en tegenstrijdigheden, is duidelijk als propaganda voor een bepaalde politieke partij te beschouwen en wordt ook als zoodanig gebruikt.

3. Door het een en ander is het Episcopaat van Nederland buiten zijn recht gegaan tot schade van zijn aanzien en dat van onze H. Kerk.

4. Ter wille van de rechtvaardigheid en om ernstige gevolgen voor het geloof te voorkomen, moet de kerkelijke overheid haar standpunt zo spoedig mogelijk herzien.¹⁹⁵

Helaas voor d'Ansembourg kreeg hij geen antwoord op deze brief en de bijgevoegde nota. Alle sporen in de archieven wijzen erop dat hij - door deze afwachtende of wellicht impliciet aan de Nederlandse bisschoppen steun verlenende houding - steeds meer teleurgesteld raakte in de katholieke kerk, omdat deze kennelijk de RKSP bleef steunen. Zo probeerde hij in een ongedateerd briefconcept aan kardinaal Pacelli de paus nogmaals te bewegen tot een

¹⁹⁵ Ibidem f.95.

antwoord.¹⁹⁶ Toen dit niet lukte stelde hij zich zelfs boven de paus en noemde hij de bisschoppen:

Van zo weinig betekenis dat ze eenvoudig naar de pijpen van Poels en andere rampzalige machtswellustelingen dansen... En als de Paus zwijgt, zoals Rome dat helaas steeds doet wanneer de bisschoppen fouten maken, dan hebben wij niet alleen het recht, maar zelfs de plicht te spreken in naam van de katholiciteit of liever in de naam van de Christus die gezegd heeft dat Zijn Rijk niet is van deze wereld.¹⁹⁷

Naast de strijd tegen het Nederlandse episcopaat, voerde d'Ansembourg tevens een strijd met de RKSP, de partij die hij zag als kwade genius achter de inmenging van de bisschoppen op het politieke terrein. Het beste komt deze strijd naar voren in een polemiek tussen de partij en de graaf. Deze laatste gaat namelijk in het pamflet *40 jaren. De Ondergang van de R.K. Staatspartij* in op de teloorgang van deze partij.¹⁹⁸ Hij bestrijdt hierin de gronddoelstelling van de partij, aangezien die 'katholiek-staatkundige beginselen in wetgeving en bestuur' wilde doorvoeren, maar hierin niet slaagt vanwege de samenwerking met andere partijen. Hij wijst er vervolgens fijntjes op dat de verkiezingslogan van de RKSP 'Hou vast' inderdaad wijst op deze patstelling.¹⁹⁹ Het katholicisme had zich in zijn ogen geïsoleerd van de rest van de maatschappij en accepteerde tevens de afwezigheid van God als soeverein in de staat. Hoewel de katholieken onder leiding van de paus dus wel bepaalde denkbeelden propageren, slagen zij er niet in deze te verwezenlijken. d'Ansembourg zag dus met lede ogen aan hoe het christendom in Nederland steeds meer aanhang verloor. Omdat de RKSP zich erop beriep slechts een minderheid te vertegenwoordigen en dus haar idealen nooit geheel na kan streven, zag d'Ansembourg in de NSB juist een kans om toch meer te verwezenlijken.²⁰⁰ De NSB zou in zijn ogen 'de christelijke naastenliefde in praktijk brengen, desnoods dwingend, omdat het de taak is de beginselen van het Christendom in wetgeving en bestuur te handhaven en door te voeren zoals het program der katholieken dit zegt en de partij het niet doet.'²⁰¹ Hij vatte de NSB dus op als een beweging die

¹⁹⁶ Op het moment van schrijven was Maria Giuseppe Giovanni Eugenio Pacelli (1876-1958) minister van het Vaticaan, met ondermeer de portefeuille diplomatieke relaties. Later zou hij bekend worden onder de naam Paus Pius XII in: Valk, *Roomser dan de paus*, 322. De Valk dateert de brief in januari 1935.

¹⁹⁷ De Jong, *Koninkrijk*, I, 319.

¹⁹⁸ M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, *40 jaren. De Ondergang van de R.K. Staatspartij* (Utrecht 1935).

¹⁹⁹ Ibidem, 7.

²⁰⁰ Ibidem, 14.

²⁰¹ Ibidem, 16.

het christendom en het katholicisme in Nederland kon redden en besloot dan ook met de woorden:

Heden is het tijdstip gekomen, waarop deze goddelooze liberale staat zelf wordt opgeruimd; de plaats van ieder katholiek is naast degenen, die dit verderfelijke stelsel den genadeslag zullen toedienen, bij ons bij de N.S.B.²⁰²

Dit pleidooi valt dus te lezen als het innemen van de NSB in de christelijke grondslag van Nederland, een terrein dat zeer sterk buiten het politieke spectrum ligt. In de reactie van de RKSP op 12 september 1935 onder de titel *Mislukt verweer tegen "Ismaël trekt op" ons antwoord aan den Neder-Duitschen von Papen* is dit, naast de vermelding van het onkatholieke en 'foute' aspect van de NSB tevens het grootste punt van kritiek:

Eén zaak slechts bewijst de heer d'Ansembourg, n.l. dat de N.S.B. behalve politieke partij ook is een levens- en wereldbeschouwing – zij het een zeer gebrekkige – waartegen het Kerkelijk Gezag terecht waarschuwt, omdat ze zoo gevaarlijk is voor goederen, welke ons, Katholieken, dierbaar zijn en heilig.

Niet de Kerk beweegt zich op het terrein van het profane, van het alleen-politieke, maar de leer, die de heer d'Ansembourg aanhangt en welks gevolgen hij niet in staat is te overzien, tast de onvervreembare rechten aan van Kerk en Gezin.²⁰³

Opvallend is ook de constatering van de RKSP dat 'de heer d'Ansembourg evenmin als zijn Duitse collega's in staat is onderscheid te maken tussen het godsdienstige en het domein, waarover het Gezag der kerk zich uitstrekt (en dat is heel wat verder dan het kerkgebouw) enerzijds en het zuiver politieke anderzijds.'²⁰⁴ Het lijkt er dus sterk op dat de discussie over invloed in verschillende sferen werd gevoerd met verschillende premissen over de grenzen van deze sferen.

In deze relatief korte tijd tussen ongeveer november 1933 en februari 1935 transformeerde d'Ansembourg dus in ieder geval in het openbaar (of naar anderen toe) van een gedweeë volgzaam katholiek in een katholiek die zich aan het einde slechts wilde beroepen op de autoriteit van God. Deze felle houding zou hij in de jaren tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog innemen. Toch is het eveneens duidelijk dat hij zichzelf nog steeds als een ware

²⁰² Ibidem.

²⁰³ *Mislukt verweer tegen "Ismaël trekt op" ons antwoord aan den Neder-Duitschen von Papen* (z.p. 1935) 16.

²⁰⁴ Ibidem.

katholiek zag, een katholiek met een missie, die zelfs door de paus niet werd begrepen. Uit zijn brieven en zijn memoires doemt een beeld op van een man die beseftte dat hij een moeilijke strijd streed tegen de in zijn ogen onterechte houding van de kerk en daardoor steeds meer gefrustreerd raakte.²⁰⁵ Een gegeven dat nog sterker werd na de winst van de NSB in de verkiezingen van 1935.

Politieke carrière na de Provinciale Staten verkiezingen van 1935

Bij de provinciale verkiezingen in april 1935 behaalde de NSB in Limburg het hoge aantal van bijna twaalf procent van de stemmen. Dit eclatante succes voor een politieke nieuwkomer was vooral gelegen in de veelvuldig gehouden grote propagandistische bijeenkomsten. Daarbij hield vooral graaf de Marchant et d'Ansembourg vlammeende redevoeringen. 'Ik spreek nu ongeveer drie maal per week hier en elders en wel in alle dorpen waar een zaal ter beschikking staat', zo schreef hij op 6 februari 1935 aan Mussert.²⁰⁶ Gesteund door dit succes richtte Mussert dan ook de *Raad van Katholieken* op, waarmee hij probeerde de relatie tussen de NSB en de kerk te verbeteren en uit te breiden en ervoor te zorgen dat er geen verdergaande strijd op godsdienstig gebied zou plaatsvinden.²⁰⁷ Voor Marchant et d'Ansembourg betekende dit succes ook een terugkeer in de provinciale politiek op 23 mei en zelfs in de landelijke politiek in juli 1935 in de vorm van een lidmaatschap van de Eerste Kamer. Hierin bezette de NSB twee zetels en naast d'Ansembourg nam tevens mr. A.J. van Vessem (1887-1966) plaats in de senaat.²⁰⁸ Net voor zijn installatie in de Provinciale Staten verscheen op 20 mei 1935 een weergave van een van de toespraken van d'Ansembourg in de *Haagsche Courant*. Hierin bedankte d'Ansembourg enigszins cynisch Colijn voor zijn gedwongen aftreden als burgemeester, omdat daardoor iedereen in Limburg wist wat de NSB inhield. Verder meldde de krant dat de:

Spr. schetste vervolgens den strijd der N.S.B., een beweging welke noodzakelijk is voor het behoud van het land. Ook de Rooms-katholieke staatspartij doet niks om het land te redden. Temidden van zijn liberale vrienden heeft minister Colijn, de ordening afgewezen en gewaagd van staatslavernij. Maar de Rooms-katholieke Staatspartij heeft hem niet verloochend doch hem zijn liberalen gang laten gaan uit angst voor een kabinetscrisis en de

²⁰⁵ In zijn memoires gaat hij in op de kwestie, maar opvallend zijn zijn gedachten op pagina 37: 'Ik zelf acht me nog steeds echt verbonden met de katholieke kerk. Haar religie heeft ontelbaren vrede en geluk gebracht... Wat mij persoonlijk daarbij zo aantrekt is de geweldige organisatie en daardoor de macht op geestelijk gebied die van Rome uitgaat.'

²⁰⁶ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 36.

²⁰⁷ *Ibidem*, 31.

²⁰⁸ Jong, *Koninkrijk*, I, 275.

daaruit voortkomende gevolgen. Niet aan haar program doch aan haar daden en haar vruchten zult gij de Staatspartij kennen. Ook de confessioneel partijen hebben ons de ware volksgemeenschap niet gebracht en zijn tot den ondergang gedoemd. Het liberalistisch, confessioneel en marxistisch parlementarisme moet uitgeroeid worden. Dan zullen maatregelen genomen worden, niet alleen om deze crisis door te komen, doch ook om ons te behoeden voor een volgende crisis. Wij zullen den landbouwers zijn plaats hergeven, wij zullen het gezin beschermen....De N.S.B. streeft geen bepaalde christelijke richting na, doch weet dat het Christendom het fundament onzer natie is.²⁰⁹

Ook uit dit artikel blijkt wederom de aversie van d'Ansembourg tegen de parlementaire democratie en de RKSP. De benoeming tot lid der Eerste Kamer had nogal wat voeten in de aarde, vanwege het vermeende Duitse staatsburgerschap van d'Ansembourg.²¹⁰ Uiteindelijk besloot de Eerste Kamer hem toe te laten, omdat hij minderjarig was ten tijde van zijn dienstplicht in Duitsland tussen 1914-1918.²¹¹ d'Ansembourg nam zijn taak als kamerlid zeer serieus en was duidelijk van plan binnen de verfoeide parlementaire democratie te strijden voor het nationaalsocialisme.²¹² Zelf beschouwde d'Ansembourg zich als militair expert en in menig betoog drong hij aan op een versterking van de landsgrenzen en het aanschaffen van nieuwe wapens.²¹³ Waarschijnlijk vanwege zijn internationale connecties werd d'Ansembourg door Mussert aangesteld als buitenlanddeskundige van de partij en onderhield hij in deze functie de contacten met voornamelijk Duitsland en Italië. Hierdoor was hij als officiële afgevaardigde aanwezig tijdens de *Parteitag* van de NSDAP in september 1936 in Neurenberg. Volgens een door De Jong aangehaalde brief van d'Ansembourg aan Mussert was hij 'diep onder de indruk van deze Nationaal Socialistische Volksgemeenschap gekomen'. Hij meende dat de NSB'ers daarvan nog 'heel wat konden overnemen'.²¹⁴ Tijdens de partijdagen in Neurenberg sprak hij met Adolf Hitler, die hem vanwege zijn Franse naam verzekerde slechts sympathieën voor Frankrijk te hebben.²¹⁵ Ook werd hij uitgenodigd voor een diner bij de toenmalige reizende diplomaat Joachim von Ribbentrop (1893-1946):

Kort voor mijn vertrek uit Neurenberg werd ik ook uitgenodigd bij de heer van Ribbentrop te komen die mij wilde spreken. Hij begon het gesprek door te zeggen dat wij hem speciaal interesseerden omdat wij nog nooit de hulp van de Duitse partij hadden gevraagd. Ik

²⁰⁹ NIOD KBI 3184.

²¹⁰ NIOD KBI 3182-3183.

²¹¹ <http://www.parlement.com/9291000/biof/00877>

²¹² Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 40-41.

²¹³ d'Ansembourg, *of Moskou*, 43.

²¹⁴ Jong, *Koninkrijk*, I, 307.

²¹⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 44.

antwoordde hem, dat ik hoopte dat dit ook zo zou blijven. Toch vroeg hij mij of zij iets voor ons konden doen en toen zei ik hem dat het enige wat ons zou kunnen helpen zou zijn het stoppen van de vervolging van de Joden en de kerken. Zijn antwoord was echter dat hij daaraan niets kon doen omdat Hitler zich deze kwesties persoonlijk had voorbehouden.²¹⁶

Later ontmoette hij als tolk voor Mussert tevens Hermann Göring (1893-1946) en de minister van propaganda Joseph Goebbels (1897-1945) waarvan hij eveneens twee smakelijke anekdotes weet te vertellen. Zo vroeg Göring volgens hem terloops:

Hoe het bij ons stond met het rassenprobleem waarop Mussert hem zeer ad rem antwoordde dat het rassenprobleem in een land als Nederland, met 70 miljoen Indonesiërs in de koloniën, volledig onmogelijk was. Goebbels daartegen was een buitengewoon serieuze en intelligente man. Ik herinner me nog een zin van hem: "U moet niet denken dat het plezierig is in d Rijksdag of elders te kletsen totdat je als het ware het schuim op de mond staat, maar het is de enige manier om macht over het volk te krijgen."²¹⁷

In deze tijd was echter de strijd met het episcopaat opnieuw in alle hevigheid losgebarsten. Het episcopaat begon namelijk al voor de verkiezingen van 1935 in te zien dat het gewenste effect niet bereikt werd en het ledenaantal van katholieken bij de NSB gestaag toenam. Achter de schermen opperden de bisschoppen Aengenent van Haarlem en zijn Bossche collega voor een krachtiger uitspraak van het episcopaat. De aartsbisschop was het hiermee echter niet eens en wachtte liever de uitslagen af.²¹⁸ Zelfs nadat de NSB tijdens deze verkiezingen voornamelijk in het katholieke Limburg grote successen boekte en Mussert daarop de genoemde Raad voor Katholieken oprichtte deed het episcopaat niets, maar onthield het zich ook van alle contact met deze raad. In januari 1936 kwamen in Roermond echter twintig theologen en politici bijeen om deze houding van de bisschoppen te bespreken. Centraal stond hier de vraag hoever de bisschoppen mochten gaan in het geven van politieke directieven. Uiteindelijk bleek dat van de aanwezigen het merendeel voorstander was van een krachtiger uitspraak van de bisschoppen. Deze uitspraak kwam dan ook in het mandement van 6 mei 1936:

Beminde geloovigen,

Voor ruim twee jaren hebben Wij U in een herderlijk schrijven gewaarschuwd tegen de gevaarlijke stroomingen van onzen tijd, vooral op staatkundig gebied. Ofschoon Ons schrijven duidelijk genoeg was, hebben sommigen door gewrongen uitleg daarvan misbruik gemaakt. Het feit dat de gevaren, waarop Wij U toen wezen, duidelijker aan het licht zijn

²¹⁶ Ibidem, 44.

²¹⁷ Ibidem, 45.

²¹⁸ Valk, *Roomser dan de paus*, 323.

getreden, maakt het Ons tot plicht nogmaals het woord tot U te richten. Wij blijven er heilig van overtuigd, dat de Kerk in ons Vaderland in hooge mate geschaad en dat zelfs haar heilzame werking grootendeels onmogelijk gemaakt zou worden, als de beweging van het Nationaal-Socialisme de overhand zou krijgen.

Daarom verklaren Wij, als Herders uwer zielen, die diep Onze verantwoordelijkheid gevoelen, dat zij, die aan deze partij in belangrijkemate steun verleenen, niet tot de H.H. Sacramenten kunnen worden toegelaten.

De volgzzaamheid, dierbare Geloovigen, die gij zoo dikwijls in moeilijke omstandigheden betoond hebt, doet Ons vertrouwen, dat Gij ook nu naar het woord van uw bisschoppen zult luisteren.

En zal dit ons herderlijk schrijven op Zondag 24 mei a.s. in alle tot Onze Kerkprovincie behorende kerken, alsmede in de kapellen, waarover een rector is aangesteld, onder de vastgestelde H.H. Diensten op de gebruikelijke wijze worden voorgelezen.

Gegeven te Utrecht, den 6 mei 1936.

Dr. J. de Jong, Aartsbisschop van Utrecht
P.A.W. Hopmans, Bisschop van Breda
A.F. Diepen, Bisschop van 's Bosch
Dr. J.G. Lemmens, Bisschop van Roermond
J.P. Huibers, Bisschop van Haarlem²¹⁹

Dit veel explicietere verbod op het lidmaatschap van de NSB van katholieken zorgde voor veel commotie én positieve en negatieve reacties. Zo reageerde het NSB partijblad bijna onmiddellijk met een gezamenlijke ingezonden brief van verschillende hoge katholieke partijleden, waaronder d'Ansembourg:

Hoewel het voor ieder duidelijk is dat 'in belangrijke mate steun verleenen' meer beteekent dan 'steun verleenen' en "steun verleenen" meer dan 'sympathiseren met', en toch ieder zal aannemen dat de bisschoppen in staat zijn zuiver te zeggen wat zij bedoelen, zullen de handlangers van de R.K. Staatspartij en de daarmede samenwerkende marxisten nu nog meer dan tevoren verkondigen, dat alle N.S.B.-ers getroffen moeten worden. Hun politieke haat tegen onze Beweging zal hun schijnbaren eerbied voor het Episcopaat overtreffen.

Hoe dit ook zij, vaststaat dat vele Katholieke leden der N.S.B. door deze publicatie hunner geestelijke leiders voor een zwaar gewetensconflict zullen worden geplaatst. Katholieke leden der N.S.B., gij weet dat onze Beweging volkomen de gewetensvrijheid en de godsdienstige overtuiging respecteert. Ik stel er prijs op dat nogeens uitdrukkelijk te verklaren, dat dit principieele standpunt ook door dit optreden uwer kerkelijke autoriteiten ongewijzigd blijft, zoodat het geheel aan u wordt overgelaten te doen, wat uw geweten u voorschrijft. Moge God u doen handelen in Zijnen Geest.

²¹⁹ AES Olanda IV periodo, pos. 64, fasc. 23, 48.

De ondergeteekenden achten zich verplicht mede te deelen, dat zij binnen de gelederen der N.S.B. blijven strijden voor het heil van Volk en Vaderland – (i.g.): M d'Ansembourg, John. Boddé, Vlekke, N.J. van Leeuwen, E. v. Bönninghausen, Venhoven, B. van Tol, Jan de Haas en S. van den Hoek.²²⁰

In navolging van de mening van d'Ansembourg betreffende het feit dat het Mandement van de bisschoppen ingegeven zou zijn om de RKSP te steunen, kwam het katholieke dagblad *De Tijd* op 6 juni 1936 met de volgende mededeling van de partijtop van de RKSP die daarin zegt dat zij zich nooit op het terrein van de bisschoppen zou willen begeven:

Daarom alleen achten wij het onze plicht tegenover allen met nadruk te verklaren, dat onzerzijds zelfs geen – overigens volkomen misplaatste en oneerbiedige – poging gedaan is om ons te begeven op het terrein, waar wij geen enkele verantwoording dragen kunnen en dragen mogen. Wie het anders voorstelt spreekt onwaarheid; dat verklaren wij voor God en ons geweten!²²¹

Het mandement van 1936 maakte ook duidelijk dat aan personen die de nationaalsocialistische beweging in 'belangrijke mate steun verlenen' de sacramenten zouden worden ontzegd in hun bisdommen. Dit alles moet een ontzettend grote indruk hebben gemaakt op deze en andere (toekomstige) leden van de NSB. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is een emotionele brief van d'Ansembourg aan de bisschop van Haarlem, waarin zijn spagaat tussen zijn katholieke identiteit en fascistische overtuiging aan de oppervlakte komt. Fascinerend aan deze brief is het feit dat er ontzettend veel typefouten inzitten, dat de opmaak van de brief slordig is en woorden soms op een verkeerde manier en te ver over de kantlijn worden afgebroken. Bij andere brieven van d'Ansembourg is dit zeker niet het geval, waaruit dus geconcludeerd kan worden dat hij deze zaak heel hoog had zitten en bijna in een vlaag van woede, verbazing en verdriet de brief heeft gecomponeerd:

Want, ondanks een R.K. opvoeding zijn noch mijn zuster noch mijn broer noch ik zelf bij het R.K. geloof gebleven. Mij valt op, dat zulks ook bij vele van mijn jeugdkennissen het geval is, terwijl ik bijna dagelijks mensen aantref, die het t.o.v. het R.K. geloof precies zoo gegaan is als mij. Toch zijn de meesten van ons overigens – hetzij met alle bescheidenheid gezegd – vrij fatsoenlijke leden der Maatschappij geworden. Men kan ook slechts zelden vaststellen, dat degenen die zich van het R.K. geloof afwendden, zich tot de een of andere tak van Protestantisme of anderszins definitief hebben afgekeerd.

²²⁰ Ibidem, 52.

²²¹ Ibidem, 51.

Ik zal thans niet overgaan tot de beschrijving van al die factoren, die er toe hebben geleid dat ik en, zooals ik reeds zeide, velen met mij zich van het R.K. geloof afwendden. Ik zal volstaan met de opmerking, dat bij de vele ontmoetingen met R.K. geestelijken, had, mij de bevestiging werd gegeven dat veel in de R.K. Kerk te worden veranderd, om met de toenemende ontwikkeling der menschen gelijken tred te houden.

Was ik daarom wel zoo hopeloos naast, toen ik mij aan U wendde met een hartstochtelijk beroep, toch vooral niet verder mede te werken aan hopelooze pogingende ontwikkeling een Beweging tegen te houden, die honderduizenden voor den ondergang zal bewaren? Niet alleen op maatschappelijk, doch ook op godsdienstig gebied. Wilt U wel geloven, dat het besef van de eigenlijke zin van den godsdienst eerstrecht tot mij en vele abderenis doordrongen, toen de geachte cvan het Nationaal-Socialisme aan ons werd uiteen gezet? In theorie eb in practijk!

Ook in Duitschland heeft de R.K. Kerk destijds het Nationaal-socialisme fel bestreden. Heilige Sacramenten werden geweigerd, begrafenis in gewijde aarde werd niet toegestaan. Het gevolg? Dat tal van menschen, die goede Katholieken waren zich van de R.K. Kerk afwendden, terwijl de R.K. nu buitengewoon moeite heeft deze menschen weer terug te winnen, nadat de R.K. geestelijkheid, in het openbaar tenminsten, de weersta nd tegen het Nationaal -Socialisme heeftbopgegeven. Maar welk een slag heeft de R.K. kerk zichzelfdoor de vroegere, waarschijnlijk ook wel na rijp beraad aangenomen houding toegrvoegd.

Vindt Gij nu, dat ikmij als vroegere belijder van het R.K. geloof meng in Bestuursaangelegenheden van de R.K. Kerk, indien ik een alarmkreet uitstoot...²²²

In getuigenverklaringen van na de Tweede Wereldoorlog en in toespraken van d'Ansembourg blijkt heel duidelijk dat hij het volstrekt oneens was met het weigeren van de sacramenten aan katholieken die in belangrijke mate steun verleenden aan de NSB. Hij hamerde er namelijk telkens op dat bijvoorbeeld katholieke leden van de Duitse NSDAP wel toegelaten werden tot de sacramenten en het voor een katholiek dus altijd mogelijk was de sacramenten alsnog te ontvangen.²²³ d'Ansembourg zag hierin het bewijs dat het mandement puur een politiek directief was en geen religieuze, omdat alleen de Nederlandse bisschoppen zich zo duidelijk uitspraken over het nationaalsocialisme. De bovenstaande verbolgen bief aan de bisschop van Haarlem is hier een goed voorbeeld van. Dat deze discussie echter ook onder niet-nationaalsocialistische katholieken belangrijk was, bewijst een ingezonden brief van ene P.N.O te B in augustus 1936 in *Het Schild*:

²²² CABR 74914, brief van d'Ansembourg aan de bisschop van Haarlem in 1936.

²²³ Zie hiervoor verschillende brieven van het CABR toegangsnummer 2.09.09 bestanddeel 74914 272 kast 109, alsmede bijvoorbeeld de advocaatverklaring, of de getuigenverklaring van Jaspar.

De H. Communie mag iedere Katholiek, *die in staat van genade is*, overal ter wereld waar een katholieke kerk is, ontvangen. Men is hierin niet aan een bepaald bisdom gebonden. Evenwel weet ieder Katholiek, dat hij in staat van genade *moet* zijn. Zondaars, d.w.z. zij, die in staat van doodzonde zouden communiceeren, doen een gruwelijke zonde van heiligschennis. Aan *openbare* zondaars – waartoe krachtens bisschoppelijke uitspraak ook N.S.B.'ers behooren, die in belangrijke mate de N.s.B. steunen – moet door den priester, die ze aan de communietafel zou herkennen, de H. Communie geweigerd worden. Natuurlijk is het heel goed mogelijk, vooral in een andere parochie, dat de priester dezulken niet kent en dus ter goeder trouw de H. Communie uitreikt. Dit is ongetwijfeld het geval met de N.S.B. 'ers, die volgens u de grens overtrekken en dan te communie gaan. *Zij maken zich schuldig aan de ontzettende zonde van heiligschennis*: aan dezulken geeft de H. Communie geen enkele genade, integendeel: zij bezondigen zich daardoor heel erg voor God en hun geweten. Zij kunnen ook het sacrament der biecht niet geldig ontvangen, tenzij zij al hun doodzonden rouwmoedig belijden en dus voor God en den Priester verklaren, dat zij hun beleden zonden ernstig betreuren en het vaste voornemen maken, om die zonden niet meer te bedrijven. Het is natuurlijk gemakkelijk om een priester te bedriegen, maar God bedriegen is onmogelijk. Wie dat zou durven bestaan, is een misdadiger, die het zwaar voor Gods rechterstoel zal te verantwoorden hebben.²²⁴

Hoewel d'Ansembourg zijn eigen nationaalsocialistische overtuiging ten opzichte van God dus kennelijk kon verantwoorden, wees deze onbekende auteur juist op het tegenovergestelde en wilde hij of zij aantonen dat de autoriteit van God doorgegeven wordt aan de bisschoppen en dat deze in dergelijke zaken over de noodzakelijke autoriteit beschikken. De brief van d'Ansembourg aan de bisschop van Haarlem en deze ingezonden brief laten dus goed zien dat de kwestie van het politieke via het religieuze rechtvaardigingsmechanisme naar het individuele is verschoven. De individuele katholiek moest een keuze maken tussen de autoriteit van de kerk en de eigen ratio, een keuze die ongeveer 30 jaar later zou zorgen voor de unieke 'Nederlandse' situatie van de secularisering, aggiornamento en ontzuiling.²²⁵ Zo ver was het echter nu nog niet, want de bisschoppen bezigden ook ferme taal:

Met felle verontwaardiging vernam Monseigneur, dat de nationaal-socialisten hier in Limburg een landdag zullen houden. Vóór dien tijd zal de Bisschop zelf de stormklok luiden. De zaal davert van de toejuichingen en de Bisschop herhaalt zijn toeroep "de stormklok luiden!" Dien dag zal heel Limburg bidden voor zijn dwalende broeders, die trouw aan "volk en bodem" en niet aan het geloof zweren, die niet den éénen Leider door God zelf aangesteld, aanhangen. Limburg moet aan Christus

²²⁴ *Het Schild, apologetisch maandschrift uitg. der A.V. Petrus Canisius* (18) afl. 2.

²²⁵ P.Broekema, *Van missionaris tot eerste Europeaan. De veranderende rol van Bonifatius als identificatiemodel* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Groningen 2007) 80-82. Met de term aggiornamento wordt doorgaans de schijnbare snelle modernisering/individualisering van de Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw aangeduid.

blijven. “Credo!” interrompeerde de zware stem van Dr. Poels. De heele zaal sprong met één schok omhoog: “Pugno!” schalde het antwoord.²²⁶

Naast d’Ansembourg was ook de rest van de partijleiding van de NSB zich wederom van de ernst van de zaak bewust en werd besloten het zogenaamde *Wit-Geel Boek der NSB. De Houding van de N.S.B. ten opzichte v/d R.K. Kerk* uit te brengen.²²⁷ In dit boek, geschreven door de *Raad van Katholieken* voor (katholieke) leden van de NSB, wordt een geschiedenis van de verhouding tussen katholieken en de NSB geschetst aan de hand van slechts ‘authentieke gegevens’.²²⁸ De geschiedenis van deze strijd begon rond 1933 en loopt tot aan het herderlijk schrijven van 1936. Duidelijk wordt dat de NSB alles heeft geprobeerd tot een betere verstandhouding te komen, maar dat de kerk dit nadrukkelijk heeft weten af te wenden. Na deze conclusie volgen nog 22 documenten die de strijd laten zien, waaronder brieven van Mussert, krantenartikelen en notulen. Kennelijk was het de bedoeling van de NSB om dit boek tevens in het Duits en Italiaans uit te brengen, opdat de wereld zou kunnen lezen hoe het Nederlandse episcopaat de NSB probeert te dwarsbomen.²²⁹ De publicatie van het boek is een aantal malen aangekondigd en zou volgens verschillende bronnen in augustus 1935 worden verspreid. Toch is het *Wit-Geel boek* nooit uitgebracht en hoewel er soms uit geciteerd wordt, zijn er slechts nog een paar exemplaren bekend.²³⁰

Naast de opdracht tot het drukken en uitgeven van het *Wit-Geel boek*, besloot Mussert ook zelf opnieuw af te reizen naar het Vaticaan. Uiteindelijk mocht hij na bemiddeling door Mussolini enige woorden met Pacelli wisselen. Deze sprak echter de veelzeggende woorden:

Ik zou niet weten waarom nationaal-socialisme beter zou zijn dan communisme.²³¹

Ook zou Pacelli volgens Mussert hebben gezegd dat verschillende Duitse bisschoppen spijt hadden van hun steun aan het nationaalsocialisme. De strijd met het Nederlandse episcopaat was dus beslecht ten faveure van de laatste. Toch was de kwestie een jaar later voor d’Ansembourg

²²⁶ *De Tijd*, 5 augustus 1936

²²⁷ *Wit-Geel Boek der NSB. De Houding van de N.S.B. ten opzichte v/d R.K. Kerk* (Utrecht 1936).

²²⁸ *Ibidem*, 16.

²²⁹ L.J. Rogier, ‘Mussert bij Mussolini en Pacelli’, *Annalen van het Thijmgenootschap* 153 (1955) III 97-107, aldaar 105.

²³⁰ *Ibidem*, 97-99.

²³¹ *Ibidem*, 103.

kennelijk nog steeds niet bevredigend genoeg afgehandeld, want in een brief aan *Freiherr Kuno von Eltz* op 30 juni 1937 zegt hij:

Hier ist der Streit tatsaechlich aeußerst interessant und die klerikale Beteiligung fuer denjenigen der Klerus, identisch mit Kirche haelt, unverstaendlich. Die Geschichte nicht zum Mindesten die Deutsche des Mittelalters beweist jedoch deutlich, dass der politische Katholizismus leider keine Erfindung des XX Jahrhunderts ist und dass diese Sippe es immer wieder verstanden hat, im Schatten des Heiligen Stuhls, ein unheiliges Spiel zu spielen. Wenn man Ihnen aber mit Klugheit und Energie auf die Finger klopft, so werden sie schon Zahm werden.²³²

Het politieke katholicisme is dus volgens d'Ansembourg geen uitvinding van de twintigste eeuw en de Heilige Stoel speelt volgens hem vaak een 'onheilig' politiek spel. In een latere brief van 1 juli 1937 zegt d'Ansembourg dat zelfs Hitler er vanuit gaat dat de katholieke kerk in Duitsland politieke macht nastreeft en dit doet met behulp van de joden.²³³ Dat deze kwestie d'Ansembourg aan het einde van zijn leven nog steeds hoog zat bewijzen opnieuw zijn memoires. Hoewel hij immers tussen 1935-1937 zitting nam in Eerste Kamer, zijn er slechts op twee plaatsen opmerkingen te vinden over deze tijd. Zo zegt hij slechts:

Na enige strubbelingen in verband met mijn nationaliteit – ik heb daarover in het begin al geschreven – werd ik inderdaad lid der Eerste Kamer. Het was een uiterst net college met meestal veel oudere leden; wij zaten zowat tussen de Anti-Revolutionairen en de Katholieken en men was in het algemeen niet onwelwillend aan onze kant van de Kamer.²³⁴

Meteen daarna volgt een beschouwing van vijf pagina's over de geschiedenis van de religie, die via ondermeer de Indiase brahmanen, de Griekse filosofen, het humanisme, Goethe en Schiller culmineert in het christendom.²³⁵ Na deze bespiegeling sluit hij in zijn memoires het tijdperk in de Eerste Kamer af met de woorden:

Na deze excursie in het Godsdienstige wil ik weer terugkeren naar de politieke ontwikkeling. De N.S.B. zat dus in de Eerste Kamer met twee leden en ontwikkelde zich in het land gestadig tot een serieuze politieke groep. Het tragische van onze Beweging lag in hoofdzaak daarin dat, tijdens onze politieke strijd in Nederland, de Duitse Nationaal-Socialistische Partij zich in een richting begon te ontwikkelen die geenszins de onze was maar, die van buiten gezien, ook ons werd verweten. Zeer bijzonder gold dit het Joodse Vraagstuk. Het is algemeen bekend, en wordt o.a. ook door Prof. de Jong

²³² Nationaal Archief, CABR 74914 brief d'Ansembourg aan Kuno op 30 juni 1937.

²³³ Ibidem, brief d'Ansembourg aan Kuno op 1 juli 1937.

²³⁴ d'Ansembourg, *of Moskou*, 34.

²³⁵ Ibidem, 41

erkend, dat Mussert niet antisemitisch was. Er waren zelfs een niet gering aantal Joden leden van de Beweging en zijn dat ook zeer lang gebleven.²³⁶

De NSB en daarmee graaf Max de Marchant et d'Ansembourg stond namelijk op de drempel van een nieuw hoofdstuk, waarin de partij de Tweede Kamer binnentrad, radicaliseerde en tevens veel aanhang verloor.

d'Ansembourg in de Tweede Kamer

Zoals in de beschrijving van de historie van de NSB al is opgemerkt, verloor de NSB in de Tweede Kamerverkiezingen meer dan de helft van haar aanhang en kreeg zij nog 'slechts' 4,21% van de stemmen, waar dit eerst nog bijna twee maal zoveel was.²³⁷ Dit was een grote teleurstelling voor d'Ansembourg, die naar eigen zeggen was uitgegaan van een enorme winst, een winst die volgens hem ook zeker werd verwacht door bijvoorbeeld de Anti Revolutionaire Partij (ARP).²³⁸ De redenen voor deze nederlaag zijn reeds behandeld, hoewel onder NSB'ers allereerst onbegrip en wantrouwen tegen de uitslag bestond. Zo schreef medeoprichter van de NSB Cornelis van Geelkerken:

Bij de strijders heerscht ontsteltenis. Is dat nu wel mogelijk? Kan er geen vergissing in het spel zijn? Vervalsching misschien?... ... Naarmate de avond verstrijkt wordt de waarheid duidelijker. Het is waar, de Beweging heeft den strijd verloren.²³⁹

Aan de andere kant beschrijft De Jong in *Het Koninkrijk* de opgeluchte reactie van bijvoorbeeld Mgr. de Jong en het overleg binnen de ministerraad om de zware sancties en maatregelen tegen de NSB op te heffen, vanwege de grote klap die de beweging kreeg te verduren.²⁴⁰ Op basis van de stembusuitslag, kon de NSB wel aanspraak maken op vier zetels in de Tweede Kamer. Naast d'Ansembourg namen M.M. Rost van Tonningen (1894-1945), G. Dieters (1902-1980) en H.J. Woudenberg (1891-1967) zitting. d'Ansembourg bleek echter niet bepaald populair (meer) te zijn

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 342.

²³⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 42.

²³⁹ C. van Geelkerken, *Voor Volk en Vaderland. De strijd der nationaal socialistische beweging 14 december 1931 – mei 1941* (Utrecht 1941) 226.

²⁴⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 342.

in zijn kiesdistrict, aangezien hij slechts 486 voorkeursstemmen kreeg.²⁴¹ Toch werd hij benoemd tot fractievoorzitter:

Ik was voorzitter van deze fractie en had in die jaren enorm veel werk te verzetten; de afstand van Zuid-Limburg naar Den Haag was zo groot dat ik moest besluiten tenminste in de wintermaanden in Den Haag te gaan wonen.²⁴²

Volgens verschillende bronnen gedroegen de nieuwbakken Nationaal-Socialistische leden der Tweede Kamer zich nogal afstandelijk en hielden zij zich verre van de parlementaire etiquette.²⁴³ Mede Tweede Kamerlid Woudenberg merkt over d'Ansembourg in zijn memoires op dat hij heel duidelijk al bekend was met het reilen en zeilen in Den Haag en vertrouwde ook nog een andere 'kwaliteit' van d'Ansembourg aan het papier toe:

Bovendien was hij een echte graaf, waarvan er niet veel of geen één in de Tweede Kamer waren en wellicht waren er nog wel ouderwetse leden, die daar gevoelig voor waren. In ieder geval onderhield hij zich met verschillende leden en men zag hem hier en daar ook een handdruk wisselen.²⁴⁴

Ook over de periode in de Tweede Kamer weet d'Ansembourg in zijn memoires weinig te vertellen. Net als bij de beschrijving van zijn periode in de Eerste Kamer is hij voornamelijk bezig met andere kwesties en geeft hij wederom een geschiedeniscollege dat nu over de historie van de joden en de politieke situatie van Europa in de jaren 1938-1940 gaat. Hoewel hij woordvoerder was op vele terreinen als waterstaat, handel, defensie en binnenlandse zaken, doet hij zijn carrière in de volksvertegenwoordiging wederom in een paar zinnen af:

Het is natuurlijk niet mogelijk het hele verloop van ons werk in die tijd te beschrijven, en het is ook niet bijzonder interessant, maar er waren toch enkele opmerkelijke kwesties die mij in het geheugen zijn gebleven.²⁴⁵

Deze kwesties zijn dan bijvoorbeeld zijn pleidooi voor een ouderdomspremie voor 65plussers en een groter budget voor de marine. Opvallend is wederom dat d'Ansembourg helemaal niets vertelt over het soms 'felle' optreden van de andere NSB'ers, waarvan vooral het gedrag en de

²⁴¹ Jakob Tj. J. Sinnema, *Dwarskijkers en spelbedervers. De visie van de Nationaal-Socialistische Beweging op de Nederlandse parlementaire democratie en een analyse van het optreden van de NSB-Tweede Kamerfractie aan de hand van concrete voorbeelden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Amsterdam 1989) 55-59.

²⁴² d'Ansembourg, *of Moskou*, 42.

²⁴³ Sinnema, *Dwarskijkers en spelbedervers*, 68.

²⁴⁴ H.J. Woudenberg, *Memoires* (Onuitgegeven, in: *NIOD Doc. 1922*) I, 35.

²⁴⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 42.

uitlatingen van Rost van Tonningen opvielen.²⁴⁶ Hoewel d'Ansembourg gevoelige kwesties als de affaire 'Oss'²⁴⁷ weliswaar noemt, blijft het gissen naar zijn mening over deze zaken en vertelt hij ook niets over de radicaliserende tendens in de beweging, waar hij zelf ook in mee ging. Het enige feit dat hij over deze tijd verder kwijt wil is:

Het werk in de Tweede Kamer ging dan verder z'n gewone gang. Ik had erg veel te doen en moest vaak alle vergaderingen bijwonen omdat mijn "collega's" van de fractie heel vaak afwezig waren.²⁴⁸

Deze werkzaamheden bestonden bijvoorbeeld uit het bijwonen van vergaderingen, commissiewerk en het indienen van wetsvoorstellen, zoals in 1938 waar d'Ansembourg een voorstel deed tot het afschaffen van de rijwielbelasting.²⁴⁹ In maart 1939 diende NSB-fractie nog een motie in voor de eerbiediging van de zondagsrust.²⁵⁰ Verder was hij de eerste NSB'er ooit, die in het parlement de beschouwingen opende en ageerde hij tegen een grondwetswijziging.²⁵¹ Berucht - maar ook niet genoemd door d'Ansembourg - is bijvoorbeeld het bijna ontstane handgemeen tussen Rost van Tonningen en een aantal andere parlementariërs van de RKSP naar aanleiding van de kwestie 'Oss'.²⁵²

Naast deze parlementaire bezigheden reisde d'Ansembourg samen met van Geelkerken in juli 1938 af naar Nederlands-Indië om daar contact te onderhouden met de beweging.²⁵³ Hier werd pijnlijk duidelijk dat de NSB als paria van het parlement werd beschouwd, nadat de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië mr. A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer (1888-1978) niet bereid bleek de beide NSB'ers te ontvangen.²⁵⁴ Als reden hiervoor werd gegeven dat: 'de wijze waarop de NSB, welke belangen de reis van de heren Van Geelkerken en graaf de

²⁴⁶ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 345.

²⁴⁷ In deze Noord-Brabantse plaats, die bekend stond om zijn hoge criminaliteitscijfer, werden tussen 1935-1938 veel mensen opgepakt door de landelijke marechaussee op verdenking van roof, moord, diefstal en verkrachting. In plaats van dankbaarheid, oogsten zij echter vooral weerstand en werden de (katholieke) autoriteiten ervan beschuldigd de zaak in de doofpot te willen stoppen. De oppositie in de Tweede Kamer en dan met name de NSB gebruikte deze affaire om de regering Colijn in diskrediet te brengen en uit elkaar te drijven.

²⁴⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 46.

²⁴⁹ <http://www.parlement.com/9291000/biof/00877>

²⁵⁰ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 57.

²⁵¹ *Ibidem*, 51-52.

²⁵² *Ibidem*, 55.

²⁵³ d'Ansembourg, *of Moskou*, 46.

²⁵⁴ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 287 en De Jong, *Het Koninkrijk*, XIa, eerste helft, 373.

Marchant et d'Ansembourg ten doel heeft te dienen, in Nederland de regering pleegt te bestrijden.²⁵⁵

Rond deze tijd schreef d'Ansembourg ook het uitgegeven vlammeende betoog *De Katholieke Kerk en de realiteiten*. Daarin liet hij in nogmaals dezelfde betooglijn zien dat de RKSP niet goed opkomt voor de katholieke identiteit en daarmee zichzelf isoleert van de andere groepen, terwijl de NSB een betere optie is voor de handhaving van het christendom binnen Nederland.²⁵⁶ Hoewel d'Ansembourg dus verschillende episodes van zijn parlementaire loopbaan beschrijft, is het vreemd dat d'Ansembourg in zijn memoires zwijgt over bijvoorbeeld de richtingstrijd binnen de NSB en zijn houding ten opzichte van de joodse immigranten uit Duitsland.²⁵⁷ Een standpunt dat hij toch veelvuldig in het openbaar heeft verdedigd, zoals onderstaand stuk uit *Het Nationale Dagblad* van 10 augustus 1938 laat zien:

Om politieke redenen heeft de partij-pers het voor een groot gedeelte klaar gespeeld bij het Nederlandsche volk de meening te doen post vatten, alsof de stroom vanuit het Oosten slechts om ideëele redenen dat land had verlaten. De waarheid is, zooals zoo vaak ten aanzien van deze materie, geheel anders. In werkelijkheid is het zoo, dat een ieder die volgens de wetten leeft, of hij nu een Ariër of Jood is, in Duitschland rustig en veilig kan leven.²⁵⁸

Hoewel meteen opgemerkt dient te worden dat de zogenaamde *Kristallnacht* op dat moment nog niet had plaatsgevonden, lijkt het toch vrij absurd voor een ontwikkelde man met veel internationale contacten te beweren dat de joden in Duitsland vrij konden leven. Het is echter mogelijk dat d'Ansembourg deze uitspraken deed vanwege de hardere partijlijn die met name werd verdedigd door - zijn grootste politieke tegenstrever binnen de NSB- Rost van Tonningen.²⁵⁹ Deze zelfde Rost van Tonningen sprak over d'Ansembourg in april 1939 de volgende woorden: 'd'Ansembourg heeft het contact met de Beweging totaal verloren, zijn

²⁵⁵ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 60.

²⁵⁶ M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, *De Katholieke kerk en de realiteiten* (z.p. z.j.).

²⁵⁷ Het voert te ver hier lang op in te gaan. Binnen de NSB ontstond een richting onder leiding van voornamelijk Rost van Tonningen, die pleitte voor een (verdere) samenwerking met Duitsland en de NSDAP en ook veel antisemitischer was dan de NSB in het begin deed voorkomen. Hoewel d'Ansembourg zeer zeker niet bij deze 'hardliners' hoorde, werd de algemene toon van de NSB eveneens steeds harder, meer gericht op Duitsland en ook antisemitischer.

²⁵⁸ 'Felle rede van d'Ansembourg over den vreemdelingenstroom', *Het Nationale Dagblad* 10 augustus 1938.

²⁵⁹ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 57.

redevoeringen zijn hol, hij heeft geen overtuiging.²⁶⁰ In zijn memoires zegt d'Ansembourg, zoals gezegd niets over dergelijke uitspraken, maar geeft hij wederom een monoloog van een aantal pagina's over de geschiedenis van de Joden, wijst hij de *Kristallnacht* af en vertelt hij over zijn gevoelens ten aanzien van Hitler:

Men kan met een zeker recht wel zeggen dat het laatste beetje sympathie voor Hitler op deze wijze verdween. Ja men kan zelfs met een zeker recht beweren dat op deze dag de oorlog tegen Duitsland begon...

...Nu ik toch over de Joden schrijf wil ik over dit thema toch iets meer zeggen. Ik ben me daarbij bewust dat dit niet eenvoudig is en misschien tot misverstanden kan leiden. De Joden zijn bijzonder gevoelig voor elke kritiek en beschouwen zelfs de meest eenvoudige opmerkingen over hen als aanval. Psychologisch gezien is dit volkomen begrijpelijk omdat ze in hun 3000 jaar oude geschiedenis zo voortdurend vertrappt en opgejaagd zijn, dat ze doorlopend in een verdedigingspositie staan.²⁶¹

Hierna verhaalt hij ondermeer over de waardering voor de joden in de negentiende eeuw, vanwege hun financiële steun voor verschillende oorlogen. Verder vertelt hij over hun wrede geschiedenis van achtervolgingen en pogroms. Tevens geeft hij een bespiegeling op het ontstaan en de strijd om Israël en gelooft hij dat de kern van de Joodse ellende ligt in godsdienst, die te formalistisch is.²⁶² Over hun geschiedenis zegt hij: 'Ik zelf koester ten aanzien van de Joden hoofdzakelijk twee gevoelens, enerzijds een oneindig medelijden.... anderzijds een enorme verwondering.'²⁶³ De medelijdende component is evident, maar anderzijds voelt hij ook verwondering en noemt hij bijvoorbeeld Mozes een vreemde figuur en stelt hij tevens dat Abraham de stamvader niet kan zijn. De vervreemding van de joden komt volgens hem ook voort uit de verbondenheid van het volk met het Midden-Oosten, terwijl het christendom zoals hij eerder 'aantoonde', is geënt op Griekse filosofie en ethiek.²⁶⁴ Hij noemt natuurlijk ook de Holocaust en zegt hierover dat: 'het feit zelf dat mensen, zonder enige schuld, worden gedood niet aanvaardbaar is, noch in Rusland noch in Duitsland of elders.'²⁶⁵ Hij eindigt zijn relaas met de zin dat 'nationaalsocialisme geen antisemitisme impliceert.'²⁶⁶

²⁶⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 345.

²⁶¹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 47-48.

²⁶² Ibidem, 52.

²⁶³ Ibidem, 48.

²⁶⁴ Ibidem, 49.

²⁶⁵ Ibidem.

²⁶⁶ Ibidem, 52.

Na deze constatering volgt een Europese geschiedenis van de jaren 1938-1940, waarin volgens hem zeer duidelijk blijkt dat Engeland geen eerlijk politiek spel heeft gespeeld. En dat men er lang vanuit ging dat Polen de Duitsers wel tegen zouden houden. Ook wijst hij op de toenemende haat ten opzichte van de NSB in deze tijd. Volgens d'Ansembourg haalden tegenstanders vaak een actie of uitspraak van Hitler aan en deden dan net alsof de NSB dit ook wilde. Hierdoor werden de voortdurende excessen tegen de joden dus nadelig voor NSB.²⁶⁷ De NSB werd volgens hem ten onrechte meer en meer als een vijfde colonne van Duitsland gezien. Een beeld dat objectief gezien ook lijkt te kloppen, aangezien Mussert steeds meer contact zocht met het Derde Rijk en zich ook meer en meer positief uitliet over de annexaties van ondermeer Oostenrijk en Sudetenland.²⁶⁸ d'Ansembourg doet deze periode echter af als een periode van onterechte beschuldigingen en insinuaties en noemt deze beschuldigingen onomwonden onzinnig. Tevens verklaart hij in zijn memoires meerdere malen dat het aan hem onbekend was dat er NSB'ers bestonden die zouden spioneren voor de Duitsers. Hij wijst er juist voortdurend op dat hij tegen de regering De Geer verklaarde dat de NSB tijdens oorlogshandelingen zich zeer gematigd in haar kritiek tegen de regering zou opstellen.²⁶⁹ Wel staat vast dat hij zich in deze tijd al zorgen maakte over de politieke situatie en dan vooral over de annexatie van Sudetenland, waarover hij een verontruste brief naar Mussert schreef:

Alhoewel de volkeren geen oorlog willen, blijkt meer en meer dat men er in berust dat hij zal uitbreken; precies als in 1914 mobiliseert het ene land na het andere. Een vreedzame oplossing van het geschil lijkt van uur tot uur minder mogelijk.²⁷⁰

Toch zou een oorlog tussen Duitsland en Engeland er volgens Mussert en d'Ansembourg voor zorgen dat de liberaal-democratische maatschappij in zou storten en de NSB daarop een voorttrekkersrol in de nieuwe wereld zou kunnen vervullen.²⁷¹ Enkele maanden later viel Duitsland Nederland binnen en begon tegelijk met de bezetting een periode waarin alle voorgaande activiteiten van graaf Max de Marchant et d'Ansembourg in een ander licht werden geplaatst. Duidelijk is dat d'Ansembourg net voor het uitbreken van de oorlog in ieder geval in het publieke domein de lijn van de NSB verdedigde, ervan overtuigd was dat de ineenstorting

²⁶⁷ Ibidem, 54

²⁶⁸ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 346.

²⁶⁹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 56.

²⁷⁰ NIOD, *NSB Archief* 252b, brief van d'Ansembourg aan Mussert van 28 september 1938.

²⁷¹ De Jong, *Het Koninkrijk*, I, 347-348.

van de liberale democratie nabij was en tevens een nauwere samenwerking met Duitsland voorstond. In zijn memoires zijn voornamelijk de rabiate anti-joodse aantijgingen niet verwerkt. Het is dus mogelijk dat hij slechts de partijlijn volgde in zijn toespraken, maar zeker is dit niet.

Hoofdstuk 4. Collaborateur in de Tweede Wereldoorlog 1940-1945

Tot aan de inval van Duitsland op 10 mei 1940 was d'Ansembourg als lid van de Tweede Kamerfractie van de NSB actief, hoewel hem het leven steeds zuurder werd gemaakt. Zo werd in zijn kasteel te Amstenrade in april 1940 door de marechaussee een (vergeefse) huiszoeking naar illegale wapens gedaan.²⁷² Dit nadat op 19 april de staat van beleg werd afgekondigd door de Nederlandse overheid en er een lijst circuleerde van staatsgevaarlijke Nederlanders, opgesteld door de gemeentebestuurders. Daar prijkte ook de naam van d'Ansembourg op.²⁷³ Op deze lijst stonden ongeveer 800 Nederlanders, van wie uiteindelijk 21 daadwerkelijk preventief werden geïnterneerd. Onder deze personen bevond zich opvallend genoeg Rost van Tonningen, maar geen Mussert of d'Ansembourg. Het was dus voor de Nederlandse staat ook vrij duidelijk welke personen het meest radicaal en actief waren binnen de NSB. De arrestatie van Rost van Tonningen leidde tot woedende reacties van d'Ansembourg in de Tweede Kamer²⁷⁴:

Als voorzitter van de Tweede Kamerfractie vroeg ik een interpellatie aan en in mijn toelichting tot deze interpellatie, op donderdag 9 mei 1940, trok ik nogal fel van leer zodat het einde van mijn parlementaire carrière was dat de voorzitter van de Kamer, Mr. Van Schaik, mij het woord ontnam.²⁷⁵

Ook liet Mussert zijn getrouwen, waaronder d'Ansembourg bijeenkomen op 9 mei, omdat hij bang was dat de beweging zou worden verboden.²⁷⁶ Na de Duitse inval werden zelfs verschillende NSB'ers in concentratiekampen opgesloten, onvriendelijk behandeld en zijn er zelfs twee NSB'ers zonder proces doodgeschoten. Het is dan ook niet vreemd dat de sympathie voor de 'bevrijdende' Duitsers onder leden van de NSB alleen maar toenam volgens d'Ansembourg, die zelf in Den Haag was ondergedoken bij bekenden.²⁷⁷ Deze angst voor de zogenaamde 'Vijfde Colonne', is ook door De Jong achteraf weggezet als een irrationele projectie van angstgevoelens.²⁷⁸ Na de inval wisten de regering en het koningshuis te vluchten naar Londen en werd de regeringsmacht overgedragen aan generaal H.G. Winkelmann (1876-

²⁷² <http://www.parlement.com/9291000/biof/00877>

²⁷³ De Jong, *Het Koninkrijk*, II, 258.

²⁷⁴ *Ibidem*, 451.

²⁷⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 57.

²⁷⁶ De Jong, *Het Koninkrijk*, II, 431.

²⁷⁷ d'Ansembourg, *of Moskou*, 58.

²⁷⁸ De Jong, *Het Koninkrijk*, III, 466.

1952). De strijd tussen de Duitsers en de Nederlandse verdedigers duurde zoals bekend slechts vijf dagen. Het Nederlandse leger capituleerde na het bombardement op Rotterdam. In zijn memoires toont d'Ansembourg zich verheugd over het ontkomen van de koningin en stipt hij aan dat de Nederlandse regering in Londen dus eigenlijk geen regeringsmacht meer bezat. Hij is zeer duidelijk over de snelle nederlaag en het bombardement op Rotterdam:

Het verloop van de oorlog is bekend. Onze voorspellingen, gedaan bij de grote uitgaven van 200 miljoen gulden door minister Colijn, zijn precies uitgekomen. Noch de vermeerdering van de lichte bewapening noch de bunkers hebben enig resultaat gehad. Het leger was nog steeds uitgerust zoals 25 jaar geleden en een moderne bewapening ontbrak ten enenmale. Vanuit mijn verblijf in Utrecht kon ik de terugtocht van het leger, na de slag aan de Grebbeberg, zien en het lichte materieel aanschouwen waarmee de regering had gemeend de Duitsers te kunnen tegenhouden. De catastrofe van Rotterdam bevestigde dat de Generale Staf niet effectief en vlug kon besluiten en bij hen ligt de schuld van de geweldige brand die Rotterdam vernietigde. Wanneer men een open stad verdedigt dan moet men verwachten dat de vijand deze als vesting beschouwt.²⁷⁹

Het beeld dat opdoemt uit alle bronnen van de beruchte meimaand in 1940 is er een van chaos en onduidelijkheid. Niet alleen was Nederland ineens zonder regering, maar ook was niet duidelijk wie dit machtsvacuüm op zou vullen. In het vierde deel van *De Jongs Koninkrijk* blijkt dat er binnen de NSB een interne strijd woedde tussen de fanatieke Rost van Tonningen en de meer gematigde Mussert. Deze laatste wist weliswaar de strijd binnen de NSB te winnen, maar werd volgens De Jong minder hoog aangeslagen door de Duitsers dan Rost van Tonningen. Toch liet Mussert d'Ansembourg een voorstel doen aan de voorzitter van de Tweede Kamer, waarbij een aantal ministeries werd bezet door de Duitse overheersers, terwijl de NSB ondermeer de ministeries van justitie en binnenlandse zaken zou beheren (waarvan de laatste door d'Ansembourg zou worden vervuld).²⁸⁰ d'Ansembourg rept zelfs nog over een mogelijk opheffen van de beweging door Mussert, maar geeft aan dat de leden dit niet wilden. De nieuwe taak van de beweging zou volgens Mussert 'de zelfstandigheid van ons land tegenover gevaarlijke tendenzen te verdedigen' moeten zijn.²⁸¹ d'Ansembourg wijst er vervolgens pagina's lang op dat Mussert slechts het beste deed voor Nederland en dat het lang onduidelijk was wat de Duitsers precies wilden en wie zij als leider zagen. Max de Marchant et d'Ansembourg vindt het dan ook niet vreemd dat Mussert zich steeds meer pro-Duits uitliet, omdat hij anders

²⁷⁹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 58.

²⁸⁰ De Jong, *Het Koninkrijk*, IV eerste helft, 208-217.

²⁸¹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 60.

overvleugeld zou zijn door andere NSB'ers (lees Rost en J.H. Feldmeijer (1910-1945)).²⁸² Uiteindelijk bleek dat Duitsland Nederland wilde inlijven in haar Groot-Germaanse Rijk, Mussert werd weliswaar in 1942 door de Duitsers erkend als 'leider van het Nederlandse volk', maar hij bezat geen werkelijke macht.²⁸³ Toch werd door de Duitsers wel samengewerkt met de NSB, wellicht omdat een beter alternatief niet voorhanden was. Naar eigen zeggen trok d'Ansembourg zich weinig aan van al dat 'nationale politieke gedoe' en:

...toen Mussert mij in het late najaar van 1940 voorstelde om de leiding van de provincie Limburg op me te nemen stemde ik gretig toe, vooral ook om aan de intrigesfeer van Den Haag te ontkomen.²⁸⁴

Sommige auteurs wijzen er echter op dat d'Ansembourg zelf sterk gelobbyd heeft voor deze positie.²⁸⁵ Romijn constateert bij d'Ansembourg in *Burgemeesters in oorlogstijd* zelfs 'machtshonger', omdat hij nog voordat hij officieel benoemd was als commissaris, reeds een telegram naar de commissaris Sonsbeeck stuurde waarin hij de macht opeiste.²⁸⁶ Vlak voor hij terugging naar zijn geliefde Limburg probeerde hij volgens De Jong nogmaals het Nederlandse episcopaat tot een andere houding jegens de NSB te bewegen door een brief aan *Generalkommissar* F. Schmidt te sturen, die ervoor moest zorgen dat de Duitse autoriteiten contact op zouden nemen met het Vaticaan:

Es ist klar das eine Aufhebung der Sanktionen gegen die NSB beim allgemeinen Friedensschluss für das ansehen der Kirche viel weniger schädlich ist als wenn sie dies bereits jetzt tun müsse.²⁸⁷

De rol van d'Ansembourg binnen de nationale politiek was hiermee voorbij en langzaamaan zou zijn rol binnen de NSB ook kleiner worden. Zo ver was het echter nog niet en op 15 februari 1941 werd hij geïnstalleerd als eerste nationaalsocialistische commissaris. Tijdens zijn installatietoespraak was Mussert niet aanwezig. Een mogelijke vingerwijzing naar hun toekomstige verwijdering. Over deze installatierede zegt d'Ansembourg:

²⁸² Ibidem, 61.

²⁸³ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 209.

²⁸⁴ De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, tweede helft, 794.

²⁸⁵ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 264-265.

²⁸⁶ Ibidem, 146-147.

²⁸⁷ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 67.

De installatie moest natuurlijk met enige plechtigheid worden opgeluisterd. O.a. had ik alle burgemeesters uitgenodigd en geen enkele ontbrak. In mijn eerste toespraak stelde ik mij op het standpunt, dat gezien de omstandigheden, wij niet anders konden doen dan met de bestaande machten samen te werken en dat we overigens zoveel mogelijk voor onze provincie moesten blijven werken. Ik meen dat dat laatste dan ook zoveel als het mogelijk was is geschied.²⁸⁸

Na de oorlog zou deze rede hem echter blijven achtervolgen en werd deze integraal opgenomen in de officiële aanklacht van de Bijzondere Rechtbank tegen d'Ansembourg, vanwege deze passages:

De tijd van het z.g. Europeesche evenwicht is voorgoed voorbij. Duitschland staat op het punt zijn plaats als centrale mogendheid, die het in vroegere eeuwen heeft gehad, te hernemen als leider van een werkelijk Europeesche politiek. Wij kunnen dit feit betreuren, of het met instemming begroeten, negeeren kunnen en mogen wij het niet. Het welbegrepen belang van ons land vergt, dat wij, om in deze nieuwe constellatie de best mogelijke positie te veroveren, de hand, die ons door den Overwinnaar in een in de geschiedenis nooit gekende, oprechte kameraadschap wordt toegestoken, grijpen. Het is tijd, dat men in Nederland en dus ook in Limburg, begrijpt dat ook grootmoedigheid, een einde kan hebben en dat, wie haat zaait tegen den Overwinnaar, de meest noodlottige gevolgen voor den Overwonnene moet oogsten. Het bereikbare is heden een eigen Vaderland, maar dan als vriend en bondgenoot van Duitschland. Wie het laatste saboteert, maakt ook het eerste onmogelijk...

...Er is wederom geen provincie van Nederland, die meer zal profiteren van een algemeen Europeesche economie, dan Limburg...

... wat wij heden nodig hebben, Mijne heeren, is de solidariteit van de goedwillende menschen en aan hen, aan de menschen van goeden wil, appeleer ik heden bij het aanvangen van dit ambt. Ik sluit met de bede tot God, dat Hij mij moge helpen de zware taak, die in een zwaren tijd op mijn schouders is gelegd, behoorlijk te vervullen tot heil en zegen van ons Gewest. LEVE LIMBURG! LEVE NEDERLAND!²⁸⁹

In zijn memoires is d'Ansembourg wederom erg summier over zijn werkzaamheden en wijst hij voornamelijk op de goede daden die hij heeft verricht tijdens de bezetting, zoals het vragen van gratie voor een groep gevangengenomen mijnstakers. Ook vermeldt hij (trots?) de waarschuwingen die hij kreeg van een Duitse kennis om toch vooral niet zo'n anti-Duitse

²⁸⁸ d'Ansembourg, ... *of Moskou*, 63.

²⁸⁹ Nationaal Archief CABR 74914, aanklacht tegen d'Ansembourg. Tevens is deze rede integraal opgenomen en uitgezonden door het Polygoonjournaal volgens Bruinsma in noot 231/232 en te bekijken in het Nederlands Audiovisueel Archief te Hilversum, band 167 akte 3.

houding aan te nemen. Naar eigen zeggen was hij zelfs bijna geëxecuteerd door de Duitsers.²⁹⁰ Deze enigszins anti-Duitse houding komt wellicht tot uiting in zijn tegenstand met betrekking tot het onderbrengen van Duitse evacués in zijn provincie. De Duitsers wilden deze mensen onderbrengen in woningen van Limburgers, maar d'Ansembourg trachtte dit te voorkomen omdat hij bang was dat daardoor de politieke tegenstellingen in de provincie sterker gevoeld zouden worden.²⁹¹ Ook wist hij een schijnbaar zekere executie van een aantal stakende mijnwerkers te voorkomen.²⁹² Deze en andere goede daden en verhalen zullen in het strafproces na de Tweede Wereldoorlog een grote rol spelen. Toch doemt bij een bestudering van de verschillende brieven die d'Ansembourg schreef aan verschillende gremia een beeld op van een bevlogen en overtuigde nationaalsocialistische bestuurder.

Een goed voorbeeld is een brief van de *Sonderbeauftragte* voor Brabant en Limburg, die wijst op de krachtdadige opstelling van d'Ansembourg.²⁹³ Dit beeld wordt bijvoorbeeld door De Jong bevestigd, als hij expliciet spreekt over het streven van d'Ansembourg om een netwerk op te bouwen om sabotage te kunnen melden aan de *Sicherheitsdienst* (SD).²⁹⁴ Ook Gerritse wijst in het boek *Collaboreren voor een betere wereld* op deze stringente houding tegenover verzetsmensen van d'Ansembourg. Hij noemde hen namelijk mensen 'opgehitst door de net zo illegale gevluchte regering'.²⁹⁵ Een ander bekend voorbeeld is de 'beruchte' gelijkschakeling van het bestuursapparaat in 1941. Hiermee verdwenen democratische 'schijven' als gemeenteraden en werd het leiderschapsbeginsel ingevoerd. Uit protest op deze actie besloten uiteindelijk 44 burgemeesters in Limburg hun ontslag aan te bieden.²⁹⁶ d'Ansembourg schreef in een brief aan dr. J.H. Carp – hoofd van de Secretarie van Staat - dat dit massaontslag vermoedelijk onder druk van de rooms-katholieke geestelijkheid tot stand was gekomen. Hij schildert deze situatie wederom af als een strijd tussen kerk en staat of religie en politiek en vindt dat 'deze strijd onder alle omstandigheden door de staat, dat wil zeggen door mij gewonnen moet worden'.²⁹⁷ In zijn memoires maakt hij weinig woorden vuil aan deze kwestie en wijst hij vooral op het ongemak

²⁹⁰ d'Ansembourg, of Moskou, 64.

²⁹¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 408.

²⁹² Ibidem, 489.

²⁹³ Ibidem, 479.

²⁹⁴ De Jong, *Het Koninkrijk*, IV, tweede helft, 558.

²⁹⁵ Gerritse, *Collaboreren*, 52.

²⁹⁶ Ibidem, V, eerste helft, 243-246.

²⁹⁷ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 73.

dat het zoeken naar nieuwe burgemeesters met zich meebracht en op het feit dat het voor de burgemeesters juist heerlijk moet zijn geweest dat zij geen rekening meer hoefden te houden met de gemeenteraden en Provinciale Staten.²⁹⁸ Het door Romijn geschetste beeld van d'Ansembourg komt hiermee overeen. Volgens hem voelde de graaf zich persoonlijk aangevallen door de burgemeesters en was hij ervan overtuigd dat zij probeerden zijn positie te ondermijnen. Tevens wijst Romijn er op dat de actie hoogstwaarschijnlijk georkestreerd kon zijn door de katholieke kerk, aangezien veel burgemeesters voordat zij hun ontslag indienden net daarvoor bij de bisschop in Roermond op audiëntie waren geweest.²⁹⁹ Wel laat Romijn ook zien dat d'Ansembourg zolang mogelijk probeerde de oude bestuurslaag te behouden en vooral in het begin behoedzaam te werk ging om polarisatie en tegenwerking van de kerk te voorkomen. Dat dit niet lukte had volgens Romijn sterk te maken met het feit dat de graaf reeds voor de oorlog bekend stond als de 'katholieke arm van Mussert' en daardoor in de ogen van de kerk extra gevaarlijk was.³⁰⁰

Naast dit bekende voorbeeld kwam zijn overtuiging ook tot uiting in kleinere bestuursaangelegenheden zoals bij de weigering van subsidies aan de katholieke kerk. Bij deze laatste kwestie weigerde hij de begroting van de gemeente Schinveld goed te keuren, omdat zij gemeentegeld spendeerde aan de kerk. Een afwijzing die deze gemeente niet pikte en die daarom naar de Provinciale Staten stapte.³⁰¹ Op dit punt werd d'Ansembourg in het ongelijk gesteld, want vanuit de partijleiding van de NSB waarschuwde Van Geelkerken op 7 september 1943: 'Naar aanleiding van de kwestie kerkelijke subsidies, deel ik U mede dat de strikte aanwijzing bestaat om geen conflicten met de kerk uit te lokken, dus ook niet principieele beslissingen.'³⁰² Dit terugfluiten staat in schril contrast met de verklaring die d'Ansembourg na de Tweede Wereldoorlog aflegde:

Schmidt had ik erop geduid, dat wanneer hier in Limburg iets met de N.S.B. bereikt wilde worden, wij allereerst zouden moeten trachten met de Roomsche Katholieke kerk tot een verhouding te komen. Schmidt zag dit ook in en is hij ook in deze richting werkzaam

²⁹⁸ d'Ansembourg, *of Moskou*, 65-66.

²⁹⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 300-304.

³⁰⁰ *Ibidem*, 304.

³⁰¹ Nationaal Archief CABR 74914, briefwisseling tussen d'Ansembourg de Provinciale Staten, de NSB leiding en de gemeente Schinveld in 1943.

³⁰² *Ibidem*.

geweest. Ik zelf heb dan ook verschillende malen met Geestelijken in binnen- en buitenland gesproken om tot een betere verstandhouding te geraken.³⁰³

Dat de kwestie rondom de strijd met het episcopaat d'Ansembourg ook tijdens de Tweede Wereldoorlog nog danig dwars zat, tonen verschillende brieven aan. Zoals in een passage uit een brief die hij schreef aan de NSB'er Leeuwenberg te Utrecht op 22 april 1941:

Verleden Zondag is in de kerken in Limburg een brief afgelezen, welken den Paus aan de bisschoppen in Nederland heeft geschreven. Helaas kon ik hem zeer slecht verstaan, doch er werd o.a. gesproken over het gehoorzamen aan den bisschop. Deze brief was geschreven op 4 januari 1941. Dat hij dus nu pas werd voorgelezen, moet verwondering wekken en tot de conclusie leiden, dat hij geschreven is, vóórdat het herderlijk schrijven van de bisschoppen was uitgevaardigd, zoodat hij dus daarop geen betrekking kan hebben. Het is zelfs zeer de vraag of hij geschreven zou zijn, indien het herderlijk schrijven in Rome bekend zou zijn geweest. Het is zelfs niet uitgesloten, dat zij den brief van den Paus hebben uitgelokt, als een van meer algemeene strekking, dat zij, toen zij hoorden, dat deze zou komen, hun herderlijk schrijven tegen de NSB zou zijn. Men kan dus niet anders dan veronderstellen, dat hier een grof bedrog van de zijde van het Episcopaat voorligt, waarbij zij den Paus dus misbruiken om hun politiek te dekken. Het lijkt mij gewenscht, dat in onze bladen hierover wordt geschreven.³⁰⁴

Ook in andere brieven bleef hij klagen over de tegenwerking van de geestelijkheid en noemde hij het katholicisme in een brief van 23 februari 1943 zelfs puur politiek:

De hartekreet van onzen volksgenoot tegen het misbruik maken van gezag door de Kerk, is ten zeerste te begrijpen. Inderdaad is er van de godsdienst bij ons niet veel meer overgebleven dan een organisatie die voor politieke doeleinden wordt gebruikt. Het laatste herderlijk schrijven, gelezen op 21 februari j.l. is een nieuw bewijs daarvoor. Het is dan ook begrijpelijk, dat sommige Kameraden de Kerk den rug meenen te moeten toekeeren, alhoewel men nooit mag vergeten, dat de leer niet uitsluitend beoordeeld mag worden naar het gedrag van een of meer leden. Intusschen is dit echter een aangelegenheid, die enkel den persoon zelf kan beantwoorden en het zou in strijd met onze beginselen zijn, indien wij ons hiermede zouden bemoeien.³⁰⁵

Deze bevlogenheid als bestuurder komt ook naar voren als De Jong wijst op de dubbele rol van d'Ansembourg als districtsleider. Met name als hij oproept tot het schrijven van maandrapporten over personen die mogelijk anti-Duitse activiteiten ontwikkelen en waarin ook de katholieke geestelijken expliciet worden genoemd:

³⁰³ Met deze Schmidt wordt de *Beaufragte* voor Limburg W. Schmidt aangeduid: Nationaal Archief CABR 74914, procesverbaal van 5 oktober 1940.

³⁰⁴ Nationaal Archief CABR 74914, brief van d'Ansembourg aan Leeuwenberg

³⁰⁵ Ibidem, brief van d'Ansembourg aan H. Plaizier.

Het is derhalve noodzakelijk, dat iedere Kring een z.g. zwarte lijst aanlegt waarop deze personen genoteerd staan. Hierop dienen ook de namen van die geestelijken voor te komen die op bijzondere wijze hetzen.³⁰⁶

Toch is een nuancering van dit antikatholieke op zijn plaats. Het lijkt er heel sterk op dat d'Ansembourg voornamelijk tegen het politieke katholicisme was. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een brief aan de stafchef van de Germaanse SS in Nederland, L.J. Jansonius op 7 mei 1943. Hierin gaat hij hevig tekeer tegen een bevel dat een burgemeester zijn kruisbeeld uit zijn werkkamer moest halen van de SS. Hij schrijft dan ook in de brief dat een dergelijke actie geen goed idee is in het katholieke Limburg omdat 'door dergelijke besluiten de gevoelens van onze volksgenooten in hooge mate worden gekwetst'.³⁰⁷ Dat d'Ansembourg het nationaalsocialisme puur als politiek zag, valt ook op te maken uit zijn reactie op een door Duitsers geïnitieerde en door NSB'ers uitgevoerde anti-Oranje actie op 30 augustus 1941, waarbij miljoenen propagandistische pamfletten werden verspreid, waarin de koningin werd vergeleken met Stalin, Churchill en het jodendom. 'Het is volkomen raadselachtig', schreef d'Ansembourg:

Hoe men een dergelijke waanzin kan doen... Wij stoten al degenen die in Oranje het symbool van het zelfstandige Nederland zien, onverschillig hoe zij over de koningin denken, voor het hoofd... deze soort dingen zijn politieke fouten van de eerste rang.³⁰⁸

De memoires van d'Ansembourg vertellen zoals gezegd nagenoeg niets over bestuurlijke aangelegenheden in deze tijd, in zijn relaas spitst hij zich toe op de strubbelingen van Mussert om Nederland te behoeden voor een algehele annexatie door Duitsland. Hij rept zelfs over een geheim plan dat door Mussert volgens eigen zeggen alleen aan hem werd geopenbaard (een gegeven dat op zich al vreemd lijkt, vanwege de verwijdering tussen beide) waarin Mussolini probeerde een Italiaanse liga van bezette landen te creëren als natuurlijk tegenwicht tegen Duitsland.³⁰⁹ Verder beschrijft hij de *Waffen-S.S.* en de positieve bijdrage van deze organisatie op het gebied van fysieke en morele gesteldheid. Daarna verhaalt hij over het onvermijdelijke verlies van Duitsland en wijst hij wederom op de toevalligheid van de geschiedenis. Volgens hem was de inzet en ontwikkeling van de atoombom namelijk van cruciaal belang voor het verloop van de oorlog en had Duitsland eveneens een atoombom kunnen hebben, als zij 'de

³⁰⁶ De Jong, *Het Koninkrijk*, VI, eerste helft, 382.

³⁰⁷ Ibidem, brief van d'Ansembourg aan L.J. Jansonius.

³⁰⁸ De Jong, *Het Koninkrijk*, V, eerste helft, 153.

³⁰⁹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 65-66.

morele moed hebben kunnen opbrengen om dit project tot werkelijkheid te brengen'.³¹⁰ Nog eenmaal wijst hij tijdens zijn verhaal over het einde van de oorlog er op dat de vernietiging van de joden onbekend was bij velen en dat Mussert zelf werd gedwongen tot antisemitisme.³¹¹ Deze laatste verklaring lijkt gestaafd te kunnen worden met feiten, zoals de poging van Mussert om bevriende joden onder te brengen in villa Bouchina - in het kader van het plan Frederiks- te Doetinchem, laat zien.³¹²

Het einde van de oorlog beschrijft d'Ansembourg als tijdperk van grote hongersnood, veroorzaakt door de Engelsen. Verder laakt hij de geallieerde militaire tactiek van kapotschieten, wachten en optrekken.³¹³ Dit was in zijn ogen tevens een tijdperk waarin: 'het idee van de volksgemeenschap' misschien nog nooit zo sterk was beleefd, vanwege de solidariteit en hulp die mensen uit het Westen konden verwachten van het platteland.³¹⁴ Nadat hij in september 1944 moest vluchten en bij zijn al eerder gevluchte gezin in *Schloss* Herdringen woonde spreekt hij voor het eerst over zijn familie en heeft hij het zelfs over 'wij' als hij de relatief rustige tijd in een schoonouderlijk kasteel aan de rand van het Roergebied beschrijft.³¹⁵ Wellicht dat de verwijdering uit het publieke domein voor hem weer de ruimte gaf te denken aan zijn privéleven. In deze tijd werd hij tevens voor korte tijd geroeyerd door de NSB, vanwege zijn vlucht uit Nederland. In januari 1945 werd dit roeyement echter alweer ongedaan gemaakt. Naast het volks- en familiegevoel blijkt uit passages op de laatste pagina's wederom zijn passie en liefde voor Limburg. Na een turbulente periode in de hoogste echelons van de NSB in Den Haag, was het nu weer tijd voor rust.

Overpeinzing, ondergedoken, opgespoord en opgepakt

In het vroege voorjaar van 1945 werd het dorp waar de graaf woonde bezet door de Amerikanen en ontstond vanaf het begin een vriendschappelijke sfeer tussen de soldaten en de lokale bevolking. Een ontwikkeling die d'Ansembourg met lede ogen aanzag:

³¹⁰ Ibidem, 69.

³¹¹ Ibidem, 70.

³¹² Dit plan is bedacht door de secretaris-generaal op het departement van binnenlandse zaken K.J. Frederiks (1881-1961), waarbij een aantal Joden zou worden ondergebracht in huizen in Gelderland en zodoende niet op transport gesteld te hoeften worden. Helaas was dit uiteindelijk alsnog het geval.

³¹³ d'Ansembourg, *of Moskou*, 72

³¹⁴ Ibidem, 71.

³¹⁵ Ibidem.

M.i. kan men met recht zeggen, dat toen de zedeloosheid van grote groepen van Limburgse meisjes begonnen is. Ondanks alle emancipatie van de vrouw in Amerika beschouwt de Amerikaan de meisjes hoofdzakelijk als object van plezier.³¹⁶

Dat hij dertig jaar na de bevrijding juist deze zinsnede gebruikt laat zien dat d'Ansembourg in ieder geval enige ideeën die hij in oorlogstijd uitte nog steeds in zekere mate bezat. Dit laat zich goed illustreren met een artikel uit de *Limburger Koerier* van 1 februari 1943, met de titel 'Als Engeland wint'. Hierin verhaalt hij eerst over de oorlogsdaden van Engeland die het had begaan tegen Nederland (in de zeventiende en achttiende eeuw) en Spanje. Maar, zo concludeert hij, het grootste gevaar komt echter van Rusland:

Door dit mengen van de bevolking wordt bewust het ras bedorven en aldus is ook het Russische volk tot een willoos werktuig in de hand van de Leider van het Komintern gemaakt. Men wil hier in Nederland niets van het rassenprobleem weten. Dit is zeer onverstandig, want dit probleem is heden meer dan ooit de sleutel voor het wereldgebeuren.

Onze vrouwen en meisjes zullen een prooi worden van de Aziatische steppen en onze kinderen zullen leren dat God niet bestaat en dat godsdienst opium is voor het volk. Niet alleen de Hedwigskirche, de Stefansdom, de St. Servaas, de St. Gudula, maar evengoed de Westminster Abdij te Londen, de Notre Dame te Parijs en St. Pieter te Rome zullen bioscopen of paardenstallen worden. De familie zal niet meer bestaan en de beschaving zal te gronde gaan. Een materialisme van de minste soort zal de mensen verlagen tot dieren. Men bewere toch niet dat dit gruwelverhalen zijn. De feiten zijn algemeen bekend.

Amerika is geen volk, maar een mengsel van allerlei naties: het heeft geen cultuur, geen traditie, geen eer. Amerika is net als Rusland verpest door den joodschen geest, den "Geist der stets verneint".

Er is maar een hoop voor het blanke ras. Voor de Europeesche beschaving. Voor het maatschappelijk-economisch herstel, voor de cultuur en ook voor den godsdienst en dat is de overwinning van Duitschland.

Juist op tijd rijst de nieuwe macht op, die het avondland voor den ondergang zal redden, en die wij moeten steunen, hoe zwaar het velen moge vallen, hoe groot de offers, geestelijk en materieel, mogen zijn eenvoudig omdat het de eenige hoop voor een toekomst is. Deze nieuwe macht is "das Reich".³¹⁷

Verder laat dit artikel nogmaals zien dat d'Ansembourg in de Tweede Wereldoorlog in het openbaar vurig het nationaalsocialistische gedachtegoed aanhing en nog steeds fel tegen het atheïstische communisme ageerde. Een ander gegeven waar d'Ansembourg in zijn memoires niet

³¹⁶ Ibidem, 72.

³¹⁷ 'Als Engeland wint', *Limburger Koerier* 1 februari 1943.

over rept is de tegenstand die hij vanuit verschillende hoeken ondervond. Hoewel hij naar eigen zeggen een goed contact onderhield met Frederiks, Schmidt en de NSB-top blijkt soms juist het tegenovergestelde. Zo wijst Bruinsma in zijn scriptie op een bijeenkomst in december 1941 waar Schmidt zich behoorlijk kritisch uitliet over het nationaalsocialisme van d'Ansembourg, die vervolgens een woedende brief schrijft aan dezelfde Schmidt:

Ich kann Ihnen die Versicherung geben, dass ich die Tatsache, dass Sie mich all die Zeit eigentlich nur als Beamter und nicht als Nationalsozialist angesehen haben, stets als schwere Kränkung empfunden habe. Besonders bin ich betroffen worden von Ihrer Andeutung, dass ich ausschliesslich 'gebildete' Personen vorschläge.³¹⁸

Ook rijkscommissaris Seyss-Inquart (1892-1946) had een mening over d'Ansembourg. Hij noemde hem 'geen uitgesproken persoonlijkheid' en zag in hem een tactisch en diplomatiek bemiddelaar, ondanks zijn religieuze binding.³¹⁹ Naast problemen met de Duitse bezetters kwam d'Ansembourg ook verschillende malen in aanvaring met de secretaris-generaal van het departement van binnenlandse zaken K.J. Frederiks. Hij beschuldigde deze van obstructie bij het uitvoeren van zijn taak.³²⁰ Duidelijk is dat d'Ansembourg voortdurend bezig was met het behouden van een precair evenwicht tussen Frederiks, het rijkscommissariaat en de burgemeesters.³²¹ Vaak voelde hij zich kennelijk niet helemaal serieus genomen en dit werd hij waarschijnlijk ook niet. Hoewel hij zijn taak fanatiek op nationaalsocialistische wijze probeerde uit te voeren, zagen de andere bestuurders hem wellicht als enigszins overbodig, maar ook als een tamelijk nuttige schakel vanwege zijn religieuze en adellijke achtergrond.

Naast deze door d'Ansembourg onbesproken tegenwerking of slechte verstandhouding, kreeg hij ook vanuit zijn eigen familie en de andere katholieke adel de nodige kritiek te verduren. De kritiek die zulke families uitten was tweërlei. Leden ervan vonden enerzijds dat een goede katholiek geen lid kon zijn van de NSB en anderzijds dat hij als NSB'er landverraad pleegde. d'Ansembourg was het hier mee oneens. In een open brief aan leden van de Westfaalse adel probeerde hij zich te verweren tegen deze aantijgingen. De daarbij gebruikte argumentatiestructuur week niet veel af van de argumenten die hij reeds eerder, maar ook later

³¹⁸ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 67.

³¹⁹ Privé-archief d'Ansembourg, dossier politieke stukken.

³²⁰ NIOD, *NSB archief*, brief van d'Ansembourg aan Frederiks op 20 mei 1942.

³²¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 304.

heeft gebruikt. Hij zag namelijk geen tegenstelling tussen zijn katholieke identiteit en fascistische overtuiging en vond landverraad slechts een kwestie van perspectief, dat zou veranderen nadat Duitsland de overwinning had behaald.³²²

Deze overwinning kwam echter niet en na de bezetting van het Roergebied door de geallieerden waren kleine groepen Nederlandse militairen en stoottroepen op zoek naar leden van de NSB. Deze politieke delinquenten werden vervolgens onder 'Bijzondere Rechtspleging' veroordeeld.³²³ Na een tip werd ook d'Ansembourg opgepakt op de ochtend van de 29^e april 1945:

De dag van mijn arrestatie vond plaats toen ik van een begrafenis van een kind van een familielid terugkwam. Het geheel voltrok zich betrekkelijk eenvoudig. De leider van de groep kende mij persoonlijk en vertelde mij o.a. dat hij mij in het laatste jaar van de oorlog herhaaldelijk in Maastricht had kunnen doodschieten, maar ze hadden het dan toch maar niet gedaan, omdat ze vreesden zware represailles te moeten verduren en bovendien meende hij dat een opvolger van mij zeker niet beter zou zijn...

...In Maastricht kwam ik eerst bij het politiebureau terecht. 's Anderendaags werd ik, z.g. om mijn personalia op te nemen, naar een verafgelegen bureau gebracht, samen met een jonge jeugtleider.³²⁴

³²² Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 75.

³²³ http://www.nationaalarchief.nl/collectie/Actueel/CABR/CABRvraageen_actueel.asp?ComponentID=5982&SourcePageID=6018

³²⁴ d'Ansembourg, *of Moskou*, 73.

Hoofdstuk 5. Berechting, bestraffing en waardering tussen 1945-1975

In dit bureau in Maastricht legde d'Ansembourg op 1 mei 1945 aan inspecteur Helsen en rechercheur Van de Peppel zijn eerste verklaring af. Daarin legde hij ten eerste uit waarom hij lid was geworden van de NSB:

In 1933 heb ik mij op eigen initiatief aangesloten bij de Nationaal Socialistische beweging hier te lande. Ik heb dit gedaan omdat er naar mijn mening één gevaar dreigde namelijk: de overheersing van het Communisme tegen welk gevaar naar mijn meening de democratie niet opgewassen zou zijn. Hiertegenover moest een sterke partij worden gevormd, die het particulier bezit waarborgde.³²⁵

Hij vervolgde daarna met een beschrijving van zijn politieke loopbaan binnen de NSB:

Van 1935 tot aan het begin van den oorlog in 1940 ben ik als vertegenwoordiger der kamer der N.S.B. aanvankelijk lid der Eerste kamer en later lid der Tweede kamer der Staten Generaal geweest. Als zoodanig heb ik bij elke voorkomende gelegenheid de gedachten van het Nederlandsch Nationaal Socialisme uitgedragen en de belangen der partij in de volksvertegenwoordiging behartigd. Mijn houding en mijn politieke gedragingen in die functie zijn voldoende vastgelegd in de Handelingen der Eerste en Tweede kamer.³²⁶

Naast dit feitelijke relaas, waarin hij zijn carrière beschrijft, is het opvallend dat hij meteen vanaf deze eerste verklaring probeerde te laten zien dat hij geen landverrader was, maar steeds slechts probeerde het beste voor Nederland te doen. Dit bestond in zijn ogen uit het streven naar een soort verbondenheid met Duitsland. Toch was hij eveneens geschokt door de Duitse inval:

In 1936 ben ik als Nederlander, die bekend stond belangstelling te hebben voor het Nationaal Socialisme in Duitschland uitgenodigd om als gast deel te nemen aan de Rijkspartijdag te Neurenberg. Ik ben in dien tijd ook nog bij andere gelegenheden in Duitschland geweest doch mijn bezoeken aldaar hielden geen verband met de partij en legde ik ook geen bezoeken af bij vooraanstaande personen uit de Duitse Nationaal Socialistische beweging. Na mijn laatste bezoek aan Berlijn voor het uitbreken van de oorlog, in januari 1940, waar ik had gemerkt dat er een zekere ontevredenheid en animositeit tegenover Nederland bestond in verband met het bekende grensincident Venlo en de toon van de pers in het algemeen in Nederland ten opzichte van Duitschland, heb ik een onderhoud gehad met den minister van Buitenlandsche zaken van Kleffens om hem ervan te overtuigen dat het naar mijn meening in het belang van Nederland zou zijn, wanneer de pers haar toon enigszins matigde en men meer begrip toonde voor het Duitse standpunt...

³²⁵ Nationaal Archief CABR 74914, proces-verbaal van 30 april 1945.

³²⁶ Ibidem.

...Na mijn bezoek aan Berlijn in januari 1940 en nog meer na de Duitse inval in Noorwegen vreesde ik dat ook Nederland oorlogsterrein zou worden, hetgeen ook wel verwacht kon worden aan de hand van voorbereidingen ter verdediging die allerwege kon worden geconstateerd. De inval op den vroegen morgen van 10 mei 1940, was voor mij niettemin een verrassing. Gedurende de vijf oorlogsdagen tot aan de capitulatie op 15 mei 1940 heb ik mij schuil gehouden, eerst in de woning van Mr. Van Genechten advocaat en procureur te Utrecht en nadat deze als N.S.B.er was gearresteerd in de woning van diens secretaris een zekeren Sluisters, die eveneens partijlid was en die in de nabijheid der woning van Van Genechten woonde. Ik ontken dat mijn aanwezigheid in de stad waar het hoofdkwartier der partij gevestigd was in enig verband stond met den Duitschen inval.³²⁷

Later komt hij hier nog eens expliciet op terug als hij zegt dat:

Hierbij diende als uitgang dat geen andere groepering of partij naar onze meening in staat was om voor het Nederlandsche volk datgene te bereiken wat wij met de Duitse Nationaal Socialistische partij sympathiseerenden van de Duitschers gedaan konden krijgen. Ik kan dan ook slechts verklaren dat ik en met mij de geheele leiding der N.S.B. de belangen van het Nederlandsche volk op den voorgrond hebben geplaatst en ons daardoor hebben laten leiden. Dat wij bij de uitvoering uiteraard wel eens verder zijn moeten gaan dan strikt genomen hiervoor noodig was, kan worden verklaard door het feit dat een heengaan der partij slechts nadelige gevolgen zou hebben gehad. Noch het streven der S.S. noch het standpunt der N.S.N.A.P., welke beide een einde trachtte te maken aan de zelfstandigheid van Nederland hebben in mij ooit een voorstander gevonden. Overtuigd van een Duitse overwinning in Europa achtte ik het voor Nederland als zelfstandige natie gewenscht politiek en economische ten nauwste aansluiting te zoeken bij den nabuurstaat die de leiding zou nemen in geheel Europa.³²⁸

Daarna volgt hij een strategie die hij ook in zijn memoires steeds tentoonspreidt, namelijk het afschuiven van verantwoordelijkheid op externe factoren. Zoals gezegd wijst Romijn er op dat d'Ansembourg zelf lobbyde voor een belangrijke positie tijdens de bezetting. Zelf verklaart hij over deze periode echter wat anders:

Tot tegen den winter 1940 heb ik verder ambteloos geleefd op mijn landgoed te Amstenrade en heb ik mij practisch heel weinig bemoeid met partij politieke aangelegenheden. In December 1940 of Januari 1941 werd ik door de Duitse autoriteiten en den leider Mussert aangezocht voor de vervulling van het ambt van Commissaris in de provincie Limburg, in plaats van de Commissaris der Koningin in Limburg Mr. Dr. Van Sonsbeek. Na eenige aarzeling heb ik deze betrekking aanvaard echter niet voordat mij bekend was dat aan den Commissaris ontslag zou worden verleend. Ik heb deze functie vervuld tot mijn heengaan uit Nederland op 10 september 1944. In 1942 heb ik op eigen aandringen, omdat het optreden van den districtsleider der N.S.B. voor Limburg Keller, niet bevorderlijk was voor de openbare orde en rust in deze provincie, de partijfunctie van districtsleider in Limburg mede uitgeoefend.³²⁹

³²⁷ Ibidem.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ Ibidem.

Ook zijn nationaalsocialistische overtuiging besprak hij uitvoerig, hoewel hij meteen een nuancering aanbracht, die ook in zijn memoires valt te lezen. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk te zeggen of hij hier de waarheid sprak of slechts een beeld van zichzelf wilde schetsen. Daarnaast wees hij opvallend genoeg meteen op het onwettige karakter van de Nederlandse regering in ballingschap, eveneens een punt dat hij tot aan het einde van zijn dood zou verdedigen.³³⁰

Ik was overtuigd Nationaal Socialist en heb deze overtuiging ook talloze malen door woord en geschrift gedurende de bezetting naar buiten uitgedragen. Ik was echter niet blind voor de fouten welke de Nationaal Socialistische praktijken aankleefden doch was van meening dat deze min of meer konden worden beschouwd als kinderziekten die bij de komende vrede een rustiger bestuur en rustiger omstandigheden zou zijn gevormd zouden verdwijnen. Ik heb nimmer gearzeld kritiek bij de partijleiding naar voren te brengen wanneer deze naar mijn meening noodzakelijk was. Ik heb mijn functie als commissaris der provincie altijd als een zuiver ambtelijke gezien en deze altijd gescheiden gehouden van mijn functie als districtsleider. Daar naar mijn mening het juiste bestuur onder leiding van den Rijkscommissaris Seyss-Inquart, als wettig was te beschouwen, heb ik nimmer eenige aandacht geschonken aan de aanwijzingen der naar Londen uitgeweken Nederlandsche regeering, omdat ik deze regeering als niet functioneerend op Nederlandsche bodem beschouwde als uitgeschakeld voor wat het bestuur in het bezette Nederland betreft. Ik heb mij gedurende der tijd der Deutsche bezetting naar mijne mening in geen enkel opzicht on-Nederlandsch gedragen. Toen in augustus 1944 de geallieerden het Deutsche front bij Avranches doorbraken was het mij duidelijk dat een Deutsche nederlaag onvermijdelijk was. Op 10 september 1944 heb ik mij op voorstel van den Beauftragte Schmidt alhier naar Deutschland begeven namelijk naar Wezel. Ik heb mij van daar uit naar mijn familie te Herdringen (Dld) begeven alwaar ik ben gebleven totdat ik op Zondag den 29en April door leden van de Stoottroepen werd gearresteerd. Meer heb ik niet verklaren.³³¹

d'Ansembourg probeerde dus meteen in de eerste verklaring aan te tonen dat hij weliswaar overtuigd nationaalsocialist was, maar dat hij juist Nederland had willen helpen door zoveel mogelijk de onafhankelijkheid te bewaken door samenwerking met de bezetter. Ook wees hij nadrukkelijk op de 'kinderziekten' die de NSB kende, maar verwachtte hij dat deze spoedig zouden zijn overwonnen. Toch zag justitie hem wel degelijk als een belangrijk kopstuk van de NSB en er volgden nog vele verhoren, die zich voornamelijk toespitsten op het landverraad of het 'in oorlogstijd helpen van de vijand'. Hij werd in de eerste maanden na afloop van de oorlog dan ook vaak verhoord en er werden verscheidene procesverbalen opgemaakt. Deze behandeling

³³⁰ d'Ansembourg,of Moskou, 58.

³³¹ Nationaal Archief CABR 74914, proces-verbaal van 30 april 1945.

kwam overeen met die van andere politieke gevangenen.³³² Zij werden namelijk net als d'Ansembourg zo vlug mogelijk opgepakt en vervolgens berecht door de Bijzondere Rechtbanken, terwijl de nationaalsocialistische ambtenaren uit hun ambt werden gezet met het zogenaamde 'Zuiveringsbesluit'.³³³ Het tijdperk net na de bevrijding wordt door Romijn gekenschetst als een tijdperk van polarisatie, waarin de strijd tussen 'goed' en 'fout' tot een culminatie kwam.³³⁴ Ook de Jong wijst hier in zijn epiloog van *Koninkrijk* op, als hij bijvoorbeeld laat zien dat er soms excessen plaatsvonden als het kaalscheren van 'moffenmeisjes'.³³⁵ d'Ansembourgs ontslag als commissaris viel onder de eerste golf van zuivering en de graaf wordt ook door Romijn als een vooraanstaande NSB'er gezien.³³⁶ Tot de instelling van de Bijzondere Rechtbanken was reeds besloten door de regering in Londen, die tevens besloot de doodstraf opnieuw in te voeren en ook misdrijven als hulpverlening aan Duitsers strafbaar te stellen. Naast de Bijzondere Rechtbanken werd voor hogere beroepen een Bijzondere Raad van Cassatie opgericht en voor de minder complexe zaken kwamen er Tribunalen.³³⁷ Nadat de verdachten waren opgepakt werden zij meestal overgebracht naar een van de naar schatting tweehonderd gevangenkampen zoals Westerbork óf naar de bekende gevangenis in Scheveningen. In deze kampen hebben zich veel misstanden voorgedaan Volgens De Jong waren veel bewakers onbekwaam en zij mishandelden som gevangenen.³³⁸ Een gegeven dat wordt bevestigd door d'Ansembourg:

Ik zal mij niet te ver uitlaten over mijn belevenissen in de verschillende centra waar de politieke gevangenen bij elkaar werden gebracht. Vooral in de eerste twee jaren, bestonden de bewakers voor een groot gedeelte uit de minst beschaafde groep der bevolking.³³⁹

Tijdens zijn detentie had d'Ansembourg kennelijk veel contact met zijn advocaat mr. R. van Oppen, want hij schreef op 1 augustus een verweerschrift tegen het beeld dat van hem opdoemde in de procesverbalen. In deze handgeschreven verklaring van 38 pagina's, zette hij uiteen wat de NSB wilde en verklaarde hij dat de NSB voor de Tweede Wereldoorlog gezien moest worden als

³³² Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Groningen 1989).

³³³ Ibidem, 81-109.

³³⁴ Ibidem, 23.

³³⁵ De Jong, *Het Koninkrijk*, XII eerste helft, 325-632 en De Jong, *Het Koninkrijk* XII, tweede helft, 633-691.

³³⁶ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 89 en Ibidem, voetnoot 25.

³³⁷ De Jong, *Het Koninkrijk*, XII eerste helft, 476.

³³⁸ Ibidem, 505-506.

³³⁹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 73-74.

een partij temidden van andere politieke partijen die 'politieke vernieuwing nastreefde'.³⁴⁰ Ook verhaalt hij meerdere malen over het verwerpen van het staatsabsolutisme door Mussert. Hij wijst tevens op de strijd met de meer radicale Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij (NSNAP), waarvan de NSB in zijn ogen gelukkig won. Dat kwam in zijn ogen vanwege de gematigdheid ten opzichte van de annexatie van Nederland.

Opvallend is tevens dat in dit document - in tegenstelling tot het eerste proces-verbaal - de strijd tussen het episcopaat en de NSB naar voren komt. Het is onduidelijk of dit was vanwege de voorbereiding van de officiële aanklacht, of vanwege het feit dat hij deze episode zelf wilde toelichten. Feit is in ieder geval dat deze kwestie hier voor het eerst door hemzelf werd beschreven. Daarnaast probeerde hij te laten zien dat de NSB niet antikerkelijk gezind was en wees hij op zijn katholieke identiteit:

Ik zelf was verdacht (bij Duitsers red.), omdat ik te sterk "kerkelijk verbonden" was en door mijn vrouw zou zijn verbonden met "katholiek-reactionaire Duitse kringen. Ik heb redenen te vermoeden dat mijne benoeming tot Commissaris der provincie Limburg ten deele te wijten is aan den wensch van Rost en zijne Duitse vrienden, om mij, die in den Haag met succes pro-Nederlandse propaganda maakte bij de Duitschers, te verwijderen.³⁴¹

Naast het lidmaatschap van de NSB, het uitdragen van de nationaalsocialistische overtuiging en de strijd met het episcopaat, richtte het onderzoek zich voornamelijk op de periode waarin hij commissaris in Limburg was. Zelf gaf hij in zijn verweerschrift het volgende beeld van deze periode:

Ik heb in de 3½ jaren geen groote dingen gedaan, maar dat was ook niet de bedoeling. Ik beschouwde mij slechts als waarnemer in afwachting van een definitieve beslissing na den oorlog. Mijne ambtenaren weten, dat ik nooit druk op hen heb uitgeoefend, tot de NSB toe te treden, en dat ik b.v. zelf hen, die op 1 Jan. 42 van de gelegenheid mij een zalig Nieuwjaar te wenschen, ostentatief geen gebruik wenschten te maken, geen enkel last heb bezorgd.³⁴²

Zoals in het vorige hoofdstuk bleek lijkt deze bewering te kloppen, hoewel in het nog komende proces ook verschillende gevallen van mogelijk verraad, antisemitisme en machtsmisbruik naar

³⁴⁰ Nationaal Archief CABR 74914, handgeschreven verklaring van d'Ansembourg gedateerd op 1 augustus 1945.

³⁴¹ Ibidem.

³⁴² Ibidem.

voren kwamen. Hij beëindigt dit verweerschrift met een emotionele oproep, waarin al dan niet bewust zijn katholieke identiteit doorschemerde:

Ten slotte nog dit: In het begin van dit overzicht heb ik geschreven, dat de vooroorlogse maatschappij ziek was. Haar ziekte bestaat m.i. daarin, dat ze, ofschoon op christelijken grondslag opgebouwd het hoofdbeginsel van het Christendom niet beleefd n.l. de liefde tot den medemensch ook tot den vijand. Tegenover het "oog om oog" van het Oude Testament, staat in het Nieuwe "je moet je naaste 7 X 70 maal vergeven". Het is niet in te zien waarom voor de gemeenschap niet zou gelden, wat voor den enkeling geldt. Er is veel gezondigd tegen de liefde in de laatste 5 jaren. Nu is vrede en de maatschappij moet herstellen. Het geneesmiddel voor haar is niet het Recht maar de Liefde. Het land moet enkel den moed hebben beginsel toe te passen, al zou het dan ook een offer beteekenen. Het zou een voorbeeld voor de anderen zijn en vriend en vijand opheffen tot een hooger peil van menselijkheid. Waarom zou het christelijke Nederland dit voorbeeld niet willen geven?³⁴³

Duidelijk is dat de Bijzondere Rechtbank grondig onderzoek heeft verricht naar de handel en wandel van Max de Marchant et d'Ansembourg. In het omvangrijke Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) zijn namelijk documenten als brieven, procesverbalen, getuigenverslagen, lidmaatschapskaarten van de NSB, krantenartikelen en (fascistische) literatuur opgenomen om een zo compleet mogelijk beeld van de aangeklaagde te kunnen krijgen.³⁴⁴ Dit onderzoek van justitie richtte zich eveneens op de strijd tussen het episcopaat en de NSB. d'Ansembourg verklaarde dan ook op 5 oktober 1945 het volgende over deze kwestie:

Schmidt had ik erop geduid, dat wanneer hier in Limburg iets met de N.S.B. bereikt wilde worden, wij allereerst zouden moeten trachten met de Roomsche Katholieke kerk tot een verhouding te komen. Schmidt zag dit ook in en is hij ook in deze richting werkzaam geweest. Ik zelf heb dan ook verschillende malen met Geestelijken in binnen- en buitenland gesproken om tot een betere verstandhouding te geraken. De toenadering die zoozeer door mij gewenscht werd, stuitte echter af op de afwijzende houding van den Bisschop. Voor mij persoonlijk was dit alzeer onplezierig, omdat ik van huis uit Roomsche-Katholiek ben en dit ondanks alles ook altijd ben gebleven. Wij hebben altijd getracht de kerk, voor zoover het zuiver godsdienstige betrof, onaangetast te laten. De tegenstelling ontstond, doordat het episcopaat zich ons inziens op het politieke terrein begaf en wij dit een nadeel voor den Staat achtten, temeer omdat wij ervan overtuigd waren dat het heil van den Staat lag in de door ons voorgestelde richting. Wij voelden ons door de kerk altijd onrechtvaardig behandeld en kreeg men vaak den indruk dat het episcopaat scheper gekant was tegen de N.S.B. als partij, dan tegen de N.S.D.A.P. Zoo was het mogelijk dat N.S.D.A.P.- leden of leden van de Hitler-Jugend tot de sacramenten konden worden toegelaten, terwijl dit aan N.S.B. leden of Jeugdstormers was verboden.³⁴⁵

³⁴³ Ibidem.

³⁴⁴ http://www.nationaalarchief.nl/collectie/Actueel/CABR/CABRvraageen_actueel.asp?ComponentID=5982&SourcePageID=6018

³⁴⁵ Nationaal Archief CABR 74914, verklaring van d'Ansembourg op 5 oktober 1945.

Hoewel de strijd tegen het episcopaat een van de punten in de aanklacht tegen d'Ansembourg was, probeerde de aanklager voornamelijk aan te tonen dat d'Ansembourg zijn positie als commissaris in Limburg grovelijk heeft misbruikt ten faveure van andere NSB leden en dat hij verschillende mensen heeft verraden. Daar tegenover plaatst d'Ansembourg meteen na zijn aanhouding een ander beeld, dat overeenkomstig is met het beeld in zijn memoires. Het beeld van een overtuigd nationaalsocialist, die vanwege het landsbelang heeft samengewerkt met de Duitsers, niet antisemitisch was en ook binnen de NSB de gematigde lijn heeft verdedigd. Ook liet hij zich telkens voorstaan op zijn katholieke identiteit en benaderde hij ook hier reeds zijn leven vanuit politieke en religieuze motieven. Of deze strategie hem was ingegeven door zijn advocaat of vice versa is onduidelijk. Tevens sprak mr. Van Oppen in een pleitnota over de beide werelden waarin d'Ansembourg leefde, te weten de katholieke en de nationaalsocialistische. Ook verhaalt hij over de grote frustratie van d'Ansembourg:

Wat hem vooral hoog zat, was, dat zijne pogingen om het tot eene overbrugging tusschen de Bisschoppen en de N.S.B. te brengen mislukten; op zijne brieven in deze richting werd eenvoudig niet geantwoord. Hij, als subjectief goed R.K., had dit zoo zeer gehoopt. De diepe teleurstelling op dit ondervonden, was hem soms te machtig en dan volgden er uitlatingen als in de dagvaarding opgenomen.³⁴⁶

Hij eindigt dan met een zin die de vrees voor een te zware berechting weerspiegelt:

He who is most charitable in his judgment is generally the least unjust.³⁴⁷

Berechting

Op 29 april 1946 stond d'Ansembourg in Maastricht terecht voor de Limburgse kamer van het Bijzonder Gerechtshof te 's Hertogenbosch. Ook kwam bovenstaand pleidooi van mr. van Oppen aan de orde. Advocaat-fiscaal mr. F. baron van Voorst tot Voorst eiste de doodstraf, omdat d'Ansembourg de vijand hulp had verleend in tijd van oorlog en mensen zou hebben verraden. Het Hof velde twee weken later echter een beduidend milder vonnis:

³⁴⁶ Ibidem, pleitnota van mr. van Oppen.

³⁴⁷ Ibidem.

Verklaart verdachte schuldig aan het hierboven bewezen verklaarde; Verklaart dit feit en verdachte deswege strafbaar; Qualificeert dit feit als: "het voortgezet misdrijf van opzettelijk in "tijd van oorlog den vijand hulp verleenen" Veroordeelt verdachte DE MARCHANT et D'ANSEMBOURG, Graaf Maximilliaan, Victor, Eugène, Hubertus, Joseph, Maria, tot een gevangenisstraf voor den tijd van VIJFTIEN JAREN; verklaart niet bewezen hetgeen aan verdachte meer of anders ten laste is gelegd dan hierboven bewezen is verklaard en spreekt hem daarvan vrij; ontzet den veroordeelde van het recht om te kiezen of gekozen te worden bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen voor den duur van het LEVEN. Verleent verdachte verlof tot het instellen van beroep in Cassatie.³⁴⁸

In het hoger beroep bij de Bijzondere Raad van Cassatie eiste advocaat-fiscaal mr. G.E. Langemeijer echter opnieuw de doodstraf tegen d'Ansembourg. In een brief voorafgaand aan het proces kwam opnieuw de kenmerkende dubbele houding ten opzichte van de graaf naar voren en gaf hij zijn overwegingen tot de hoge straf weer:

Ik laat daarbij de volgende omstandigheden wegen. Requirant was een der figuren van de N.S.B. die men veilig in het voorste gelid achter den leider kan rangschikken. Hij was voor 1940 voorzitter van de Tweede-kamerfractie en een van de eerste drie partijleden die tot de belangrijke post van Commissaris in de provincie werd geroepen, om slechts de hoofdzaken te noemen. Als zoodanig draagt hij mede de volledige verantwoordelijkheid voor de politiek van de N.S.B. tijdens de oorlog, een politiek die hij trouwens herhaaldelijk met zooveel woorden heeft gepropageerd. Over die politiek heb ik in deze zaal al zoo vaak gesproken. Wat men haar, zelfs in die personen bij wie van geen bijgedachten blijkt, verwijten moet is: dat zij ons volk heeft blootgesteld aan een reusachtig ideëel nadeel, verdeeldheid in het uur van de zwaarste beproeving die een volk kan treffen en dat zij dit gedaan heeft ter wille van twee doeleinden het verkrijgen van onze onafhankelijkheid van Duitschland en de strijd tegen het Communisme, doeleinden waarvan het eerste een volkomen hersenschim was en het tweede, hoe men daarover ook moge denken, in ieder geval niet rechtvaardigde het onmiddellijke kwaad van zich te verbinden met één vijand die vooreerst zich aan een zoo grove rechtsbreuk jegens Nederland had schuldig gemaakt en bovendien een moreel zoo verfoeilijk stelsel vertegenwoordigde.

Mussert heeft deze politiek met den dood geboet. In zoover als het requirants strafwaardigheid mag verlichten, dat hij niet de leider was, wordt dit minstens opgewogen door wat wel het leelijkste is in dit dossier: de gevallen van klikken bij de Duitschers. Het allerergste van deze gevallen is wel het geval Droessen, waar geen enkele ambtelijke taak de requirant dreef. Maar ernstig is ook – ik houd mij aan de onbetwistbare gevallen – het mede telastengelegde geval van het Episcopaat en de niet telastegelegde bedreigingen in een brief aan den Secretaris-Generaal Frederiks en zijn aandringen op ontslag van de van den N.S.B. afgevallen president Marres. Dit zijn daden die nog menig N.S.B.er beneden zich zou hebben geacht.

Zeker, ik weet het, hier staan andere indrukken tegenover en deze verklaren vermoedelijk de zeer lage straf die het Hof heeft opgelegd. Er is iets ontwapenends in de houding van

³⁴⁸ Ibidem, vonnis van de Bijzondere Rechtbank van 13 mei 1946.

requirant; hij weet een toon aan te slaan, van gematigdheid, -gemoedelijkheid, gezond verstand en onafhankelijkheid tegenover de Duitschers die gunstig afsteekt bij die van vele zijner partijgenooten. Hij zal die toon in zijn kalme oogenblikken ook wel gemeend hebben. Maar de geringste doorkruising van zijn wenschen is voldoende om hem naar de Duitschers te doen loopen. Dit plaatst hem in de rij van de ergste politieke delinquenten.

Ik concludeer dat Uw raad de sententie zal vernietigen voor wat de hoofdstraf aangaat en den tweeden requirant zal veroordeelen tot de doodstraf.³⁴⁹

Mr. van Oppen hield een pleidooi, waarin hij probeerde aan te geven dat in zijn ogen de daden van d'Ansembourg tegen elkaar afgewogen moeten worden. Daarnaast moeten ze in hun context bekeken worden:

Het leven van den mensch is als eene rekeningcourant met zijn debet en credietkosten; de moeilijkheid is om met een credietsaldo te eindigen en dit is beklagde over de afgesloten rekening der bezettingsperiode niet gelukt. Wanneer ik de debetzijde der rekening resumeer dan komen daarop voor enkele redevoeringen houdende propaganda voor den vijand, poging tot bevorderen van 3 N.S.B. beambten het aanwenden eener poging om Droessen uit de Pachtkamer van het hof van Arnhem te verwijderen, het geval Theelen en de kerkelijke aangelegenheden; dit alles van Februari 1941- September 1944 in eene belangrijke functie als die van verdachte. Uit diverse uitlatingen, die in de dagvaarding verzameld zijn zou de lezer wellicht den indruk krijgen met een fanatiek N.S.B.er te doen te hebben die in zeer belangrijke mate den vijand hulp heeft verleend. Toch is dit niet zoo. Wanneer hij af en toe scherp en fel was, dan speelden zijn politieke hartstochten hem parten; dit was echter niet zijn ware gezicht; hij had dan een masker op.³⁵⁰

Het is echter de vraag wat dit masker volgens Oppen dan maskeerde. Misschien doelt hij op de gematigdheid van de graaf of op de katholieke identiteit van d'Ansembourg. Deze gematigdheid en identiteit worden namelijk nadrukkelijk gebruikt in de getuigenissen die advocaat Mr. van Oppen opvoerde. J.F. Defesche - referendaris der Provinciale Griffie te Maastricht - verklaarde namelijk het volgende:

d'Ansembourg was in 't algemeen geen "scherpslijper", hij was er in de politiek voor om de scherpe kantjes er af te laten, ook in dit opzicht streefde hij naar zekere matiging.

Op zijn ambtenaren heeft hij nooit politieke pressie uitgeoefend; wel heeft hij hen gevraagd om lid van den Volksdienst te worden en te collecteeren voor de winterhulp, hetgeen algemeen geweigerd werd zonder dat d'Ansembourg daarop op eenige wijze reageerde. Hij heeft alle niet N.S.B. burgemeesters steeds herbenoemd, behalve burgemeester Kolkman van Weert.

³⁴⁹ Ibidem, brief van Langemeijer waarin de doodstraf wordt geëist tegen d'Ansembourg.

³⁵⁰ Ibidem, pleitnota van Mr. van Oppen.

Het collectieve ontslag van ± 40 burgemeesters in 1941 heeft hem erg gegriefd en veel schade gedaan bij de Duitsers, doch eenige rancunemaatregel heeft hij niet genomen.

d'Ansembourg heeft in mei 1943 aan de burgemeesters opgave gevraagd van de namen der ambtenaren die in die dagen gestaakt hadden; alle burgemeesters gaven door dat niemand gestaakt had; d'Ansembourg wist heel goed, dat dit niet juist was, doch liet het er bij.³⁵¹

Daarnaast getuigde hij J.H. Jaspas - griffier der Staten van Limburg – het volgende:

Wat bestuurszaken der provincie betreft trachtte hij zooveel mogelijk correct te blijven: hij trachtte de scherpe kanten van het nationaal socialistische bestuur zoveel mogelijk weg te nemen.

Hij was zacht van karakter. Eenerzijds was hij overtuigd nationaal-socialist, doch van den anderen kant vervulde hij trouw zijne plichten als Katholiek; hij leefde als het ware in twee werelden. Hij kon niet begrijpen waarom ze hem hier te lande de sacramenten weigerden, ofschoon de geestelijkheid in Duitsland een ander standpunt innam.

Eens vroeg hij mij, of ik geen gouvernante voor zijne beide dochttertjes wist; toen ik daarop antwoordde, dat ik geen relaties in N.S.B. kringen had. Zeide hij, dat hij eene R.K. gouvernante wenschte en geen N.S.B. ster, daar hij zijne kinderen niet met politiek wilde laten volstoppen.³⁵²

Als deze getuigen de waarheid spraken, zou dit een aanwijzing kunnen zijn dat d'Ansembourg nog steeds overtuigd katholiek was en in het katholicisme een meer moreel leidend principe voor het private leven zag dan in het nationaalsocialisme, dat meer het politieke en publieke domein bestreek. Dit komt namelijk sterk overeen met de gevolgde argumentatielijn in zijn memoires, waarbij het religieuze vaak het morele handelen van hem als individu rechtvaardigt en het politieke juist een algemeen handelen ten faveure van de maatschappij laat zien. Met name de uitwijdingen over de geschiedenis van de joden en het christendom laten vaak het licht schijnen op een morele keuze, terwijl de politieke geschiedenis van Europa juist een doemscenario schetst waarin een partij in moest grijpen. Opnieuw sorteren de getuigenissen en het pleidooi van de advocaat effect, want op 9 oktober 1946 oordeelt de Bijzondere Raad van Cassatie als volgt:

Dat de Raad de gevallen van verraderlijk optreden tegen requirant bewezen verklaard, niet van dien aard acht, dat zij requirant tot een minderwaardig man zouden stempelen; dat deze gevallen den requirant meer doen zien als iemand van middelmatig formaat, die zich niet kon weerhouden in velerlei zaken ondoordacht het partijstandpunt te laten overwegen of, ook indien hij geen kans zag bij Nederlandsche autoriteiten zijn zin door te drijven, zich tot

³⁵¹ Nationaal Archief CABR 74914, getuigenverklaring van J.F. Defesche.

³⁵² Ibidem, getuigenverklaring van J.H. Jaspas.

Duitsche instanties te wenden, doch niet als iemand, die anderen willens en wetens aan de Duitschers zou overleveren, welke laatste beoordeling mede aannemelijk wordt op grond van de hem bekend geworden bemoeiingen om Nederlanders tegenover de Duitschers in bescherming te nemen; dat de Raad dan ook geen grond aanwezig acht de aan requirant opgelegde straf te verzwaren, doch evenmin om deze te verlichten, aangezien het nadeel, door zijn optreden toegebracht aan de vaderlandsche zaak, in elk geval belangrijk is, zoodat ook de middelen, gericht tegen de straf, niet tot cassatie kunnen leiden.³⁵³

Deze straf was volgens De Jong in overeenstemming met de andere gestraften. Hoewel d'Ansembourg kennelijk niet direct mensen had verraden, werd zijn rol als commissaris verzwaaard doordat hij tevens districtsleider van de NSB was.³⁵⁴

Detentie

Na in verschillende penitentiaire instellingen te hebben gezeten werd d'Ansembourg uiteindelijk overgeplaatst naar de gevangenis te Norgerhaven. Ondertussen probeerde zijn vrouw op alle mogelijke manieren een vroegtijdiger invrijheidstelling te bewerkstelligen, door brieven te schrijven aan ministers, bisschoppen, journalisten en advocaten.³⁵⁵ Zelf verzocht d'Ansembourg tevergeefs in 1949 wegens gezondheidsproblemen om gratie.³⁵⁶ Ook werd er in een brief van 17 september 1951 door 14 gezinnen uit Amstenrade getracht 'hun graaf' vrij te krijgen. Onder de ondertekenaars van de brief waren ondermeer de voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging, voorzitter en secretaris van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond en de voorzitter en secretaris van de R.K. Limburgse Boerenbond.³⁵⁷

Tijdens zijn detentie werd ieder kwartaal een rapportage uitgebracht, waarin een beeld opdoemt van een rustige man, die zijn tijd doorbracht op enige afstand van de andere gevangenen met het lezen van allerhande boeken. Ook werd in deze rapportages melding gemaakt van de levensloop en carrière van zijn kinderen en over de soms moeilijke financiële situatie van het gezin.³⁵⁸ Deze moeilijke financiële situatie kwam hoogstwaarschijnlijk ook voort uit de kosten van opsluiting van 'oorlogsmisdadigers', die door het Nationaal Beheersinstituut (NBI) individueel op de

³⁵³ Nationaal Archief CABR 74914, vonnis van de Bijzondere Raad van Cassatie op 9 oktober 1946.

³⁵⁴ De Jong, *Het Koninkrijk*, 12 eerste helft, 562.

³⁵⁵ Bruinsma, *Marchant et d'Ansembourg*, 83.

³⁵⁶ Nationaal Archief CABR 74914, afwijzing gratieverzoek 1949.

³⁵⁷ Ibidem, brief van 14 gezinnen uit Amstenrade gedateerd op 17 september 1951.

³⁵⁸ Ibidem, rapportage betreffende familie d'Ansembourg.

gestraften werd verhaald.³⁵⁹ Een praktijk die d'Ansembourg in zijn memoires omschreef met de duidelijk zinsnede: 'Het zal wel nooit vast te stellen zijn hoeveel door dit Instituut geknoeid en gestolen werd.'³⁶⁰ Tevens lijkt het voort te komen uit de plundering net na de bevrijding van het zuiden van Nederland. Ook hier kijkt d'Ansembourg in zijn memoires spottend op terug:

Wat ook verdwenen was was de inboedel, die men gedeeltelijk gebruikt heeft om te stoken, gedeeltelijk gestolen heeft en gedeeltelijk als onbruikbaar op de zolder gegooid had. Toen mijn vrouw dan ook weer het huis binnenkwam was er precies een stoel aanwezig en daarop zat een man, die de zaak officieel aan mijn vrouw overgaf. Tenslotte stond hij dan toch op en bood mijn vrouw deze stoel aan.³⁶¹

In een terugblik op deze periode van gevangenneming, ondervraging, berechting en bestraffing valt op dat d'Ansembourg eigenlijk alles gelaten onderging. Het lijkt er sterk op dat hij deze periode voornamelijk als een soort 'poppenkast' zag. Hij legt in zijn memoires namelijk meerdere malen de verbinding tussen de straf die hij kreeg opgelegd en de gevangenen in de *Goelag Archipel*, het beroemde boek van Aleksandr Solzjenitsyn³⁶²:

In het voorjaar 1946 werd mijn aangelegenheid dan voor de Rechtbank behandeld en eiste de Procureur-Fiscaal uiteindelijk tegen mij de doodstraf. Het vonnis luidde 15 jaar gevangenis. Bij Solzjenitsyn was dit meestal 25.³⁶³

In het boek van Solzjenitsyn, dat in 1973 in het Westen verscheen, wordt de geschiedenis en het leven in de beruchte strafkampen van Stalin in Siberië beschreven. In deze werkkampen was het leven hard, de bewakers sadistisch en het eten slecht. Tevens waren de gestraften meestal politieke tegenstanders of intellectuelen. Hoewel het boek dus bijna twintig jaar na zijn vrijlating uitkwam, lijkt d'Ansembourg hiermee een parallel of metafoor voor die periode in zijn leven te hebben gevonden. Hij voelde zich dus duidelijk beter dan de andere gevangenen en de gevangenvaarders, een gegeven dat eveneens naar voren komt in een schets van sociaal ambtenaar K. Riemersma net voor zijn vrijlating in 1954:

³⁵⁹ De Jong, *Het Koninkrijk*, 12 eerste helft, 616.

³⁶⁰ d'Ansembourg, *of Moskou*, 75.

³⁶¹ Ibidem.

³⁶² Aleksandr Solzjenitsyn, *De Goelag Archipel* (Baarn 1974).

³⁶³ d'Ansembourg, *of Moskou*, 75.

d'Ansembourg is een man die zich zoveel mogelijk distanceert van de rest, en zich hoofdzakelijk bepaald tot enkele figuren, met wie hij qua afkomst en intellect meent te kunnen omgaan.³⁶⁴

Dat hij zich beter voelde dan de andere gevangenen komt ook naar voren in een opmerking over het contact met deze ambtenaar, als d'Ansembourg zelf zegt:

Zoals iedere vroegere gevangene bleef ik in het begin in een zeker contact met een reclasseringsambtenaar, een zeer charmante man, die mij wel op alle manieren wilde helpen, maar die spoedig inzag dat ik geen hulp nodig had. Bij ons laatste gesprek trachtte hij mij ertoe te bewegen een soort verklaring af te geven dat ik het vonnis accepteerde om daardoor het kiesrecht weer terug te krijgen.³⁶⁵

De poppenkast en het onrecht dat hem naar eigen zeggen is aangedaan blijken ook uit een opmerking die procureurfiscaal Langemeijer tegen zijn advocaat maakte over de doodstraf: 'Ik vernam dat hij, ik meen tegen mijn advocaat, gezegd zou hebben: "Hij zal zich er toch niet bezorgd over maken". Nou dat heb ik dan ook niet gedaan.'³⁶⁶ Verder verzekerde hij naar eigen zeggen de ondervragers er steeds van 'slechts de waarheid te vertellen als dit anderen niet in gevaar zou brengen.'³⁶⁷ D'Ansembourg verwachtte binnen een jaar vrijgelaten te worden. Dat dit echter niet gebeurde kwam doordat de Bijzondere Rechtspleging volgens hem in de politieke sfeer was terechtgekomen. D'Ansembourg was ervan overtuigd dat de confessionele partijen wel gratie of strafverkorting wilden verlenen, maar de socialistische partijen niet. Hoop daarop leek in 1950 realistisch. Op 10 juli 1950 kwam de katholieke minister A.A.M Struycken (1906-1977) namelijk in functie en hij zag zich geconfronteerd met de Bijzondere Rechtspleging. Hij bekeek deze kritisch vanwege zijn verleden als advocaat van sommige van deze veroordeelden. Hij vond dat er binnen de Bijzondere Rechtspraak onrecht voorkwam, veroorzaakt door haat- en wraakgevoelens. Als minister van Justitie wilde hij daaraan een einde maken. Hij paste het gratierecht dan ook ruim - volgens sommigen te ruim - toe. Hij pleitte ervoor om de politieke misdadigers te zien als een aparte groep misdadigers, die na de heropvoeding gewoon weer in de maatschappij thuishoorden.³⁶⁸ Die opstelling werd tevens versterkt door een pauselijke oproep tot

³⁶⁴ Nationaal Archief CABR 74914, schets van sociaal ambtenaar K. Riemersma in 1954.

³⁶⁵ d'Ansembourg, *of Moskou*, 78.

³⁶⁶ Ibidem, 76.

³⁶⁷ Ibidem.

³⁶⁸ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 238-239.

clementie, waarbij barmhartigheidoverwegingen vaak de doorslag gaven.³⁶⁹ Deze grootschalige amnestie zorgde echter voor het nodige oproer in de Nederlandse maatschappij.³⁷⁰

Helaas voor d'Ansembourg duurde deze 'barmhartige periode' niet lang en kwam er een nieuwe socialistische minister in 1951. Het plan voor de vrijlating van politieke delinquenten belandde daarop in de ijskast. Volgens de memoires bestonden zijn dagen tijdens de detentie, naast de genoemde verhoren en het contact met het NBI en de sociaalambtenaren, voornamelijk uit het lezen van allerhande boeken over de geschiedenis van verschillende volkeren, van de westerse beschaving en het nabije oosten. Daarnaast haalde hij een landbouwdiploma, dat hij naar eigen zeggen goed kon gebruiken voor zijn hobby tuinieren.³⁷¹ Uiteindelijk kwam d'Ansembourg na tweederde van zijn straf te hebben uitgezeten in juli 1954 vrij. Deze vrijlating kwam naar eigen zeggen toch nog onverwacht, pas op de voorafgaande dag kreeg hij te horen dat hij naar huis mocht. Tot zijn grote verwondering werd hij thuis door de bevolking bijzonder vriendelijk ontvangen: 'Iedereen had bloemen of andere cadeautjes gestuurd en vanaf de eerste dag was het alsof ik nooit weggeweest was.'³⁷² Dit beeld wordt ondersteund door een rapport van de katholieke reclasseringsvereniging:

De familie is zeer verheugd dat hij weer thuis terug is. Het gaat goed, hij legt zich met ijver en opgewektheid toe op het behieren van zijn landgoed en van zijn land- en tuinbouwbedrijf. Incidenten deden zich zover mij bekend niet voor. Zijn gedrag is correct en welwillend. Er is vrij regelmatig telefonisch, schriftelijk en ook persoonlijk contact over zakelijke aangelegenheden. Hij houdt zich aan de gestelde voorwaarden en onderhoudt vanzelfsprekend het contact met de toezichthouder, die tevens zijn gewezen zaakwaarnemer en thans nog evenzo zijn raadsman is.³⁷³

Ook na zijn thuiskomst, werd hij ook nog steeds geregeld bezocht door deze reclasseringsvereniging, die op 1 juli 1958 nog optekende dat: 'Het gedrag van de betrokkene in alle opzichten prettig en normaal is. Hij is correct en tegemoetkomend.'³⁷⁴ Hoewel d'Ansembourg zich in het publieke domein niet meer met de politiek bemoeide of kon bemoeien, vanwege zijn ontzetting uit beide kiesrechten, blijkt uit het slotpleidooi in zijn memoires dat hij

³⁶⁹ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/struiken>

³⁷⁰ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 236.

³⁷¹ d'Ansembourg, *of Moskou*, 76.

³⁷² *Ibidem*, 77.

³⁷³ Nationaal Archief CABR 74914, rapportage van katholieke reclasseringsvereniging oktober 1954.

³⁷⁴ *Ibidem*, rapportage van katholieke reclasseringsvereniging 1 juli 1958.

op het einde van zijn leven nog steeds overtuigd is van zijn afkeer voor de parlementaire democratie en daarom het vonnis weigerde te accepteren om daarmee weer opnieuw van zijn kiesrecht gebruik te kunnen maken, vanwege het feit dat:

het kiesrecht mij bijzonder weinig interesseerde. Tot mijn zeer grote verwondering kreeg ik op een gegeven ogenblik toch weer een oproep voor de verkiezingen en bij nadere informatie bleek dat men mij dit recht inderdaad weer had toegekend. Misschien had men ook in Den Haag langzamerhand begrepen dat de Bijzondere Rechtbank inderdaad onwettig was!

Volkomen onbegrijpelijk is het voor mij echter dat in Nederland nog steeds enige duizenden statenloos zijn omdat ze als militairen tegen Rusland in het Nederlandse legioen hebben gevochten en zich in het algemeen dappere soldaten hebben getoond. Moge de haat, die nog altijd in bepaalde kringen heerst, en die nóch christelijk nóch humanistisch is, eindelijk verdwijnen opdat ook hierin een oplossing gevonden wordt.

Als ik terugdenk aan de tijd van 1830, waarover ik in het begin heb geschreven, dan is de mentale vooruitgang toch werkelijk niet te vinden. Toen heeft mijn overgrootvader persoonlijk deelgenomen aan een perfecte revolutie van het Zuiden tegen het Noorden van Nederland en heeft zich tot het uiterste ingespannen om dit deel van Nederland, waarin wij nu wonen, los te scheuren van het geheel. Desondanks heeft hij na 1839, zonder de minste moeilijkheden te hebben ondervonden, als geacht burger hier geleefd. In 1945 werden zij, die overtuigd waren het beste voor hun eigen land te doen en ook zij die om zuiver politieke redenen gehandeld hadden, tegen alle bestaande rechtsregels in, tot langdurige straffen veroordeeld. Toen regeerde de Koning en zijn vaak adellijke raadgevers, vandaag de "meerderheid".

Men zal het mij niet kwalijk nemen wanneer ik geen liefde voor wat men democratie noemt kan opbrengen.

Amsterrade, december 1974.

w.g. Graaf M. d'Ansembourg.³⁷⁵

Een aantal weken na het schrijven van deze laatste woorden stierf Maximilianus Victor Eugène Hubertus Josef Maria graaf de Marchant et d'Ansembourg op 24 januari 1975, waarna hij 'op aristocratische wijze ten grave' werd gedragen.³⁷⁶

³⁷⁵ d'Ansembourg, of *Moskou*, 78-79.

³⁷⁶ '30 april 1945. Arrestatie NSB-gouverneur Marchant et d' Ansembourg', *Dagblad de Limburger. Limburgs Dagblad* 30 april 2008.

Conclusie

Het streven van een moderne biograaf moet in mijn ogen zo goed mogelijk het leven van de hoofdpersoon beschrijven, interpreteren en verklaren in een verhaal dat consistent is en zoveel mogelijk recht doet aan het leven van de gebiografeerde. De keuze voor het schrijven van een bepaald type levensverhaal hangt samen met de vragen die de biograaf stelt en waarop hij of zij een antwoord zoekt. Vaak worden personen beschreven die in een bepaald opzicht exemplarisch zijn voor een tijdperk, een beweging of een groep mensen. Zoals Van Rooden opmerkt valt het leven van een gebiografeerde nimmer geheel samen met een historische gebeurtenis. Ik heb daarom een aantal sleutelperiodes in het leven van d'Ansembourg geselecteerd en mij gericht op het beschrijven van voornamelijk deze periodes. Daarnaast moet een biograaf in mijn ogen ook door kunnen dringen in het interpretatie- en mentale kader van zijn subject. Daarvoor is steeds een goede contextualisering noodzakelijk.

De opbouw en inhoud van deze scriptie is in zeker opzicht experimenteel te noemen, omdat het op basis van vooral de memoires van de gebiografeerde, die zeer duidelijk rechtvaardigend van inhoud zijn, probeert door te dringen tot de motieven van Max de Marchant et d'Ansembourg om lid te worden en te blijven van de NSB. Hiervoor was het noodzakelijk allereerst de tekst voor een groot gedeelte integraal weer te geven en te laten zien waar d'Ansembourg de nadruk op legt in zijn memoires. Tegelijkertijd heb ik getracht hele duidelijke afwijkingen of weglatingen van de gangbare geaccepteerde geschiedenis wel weer te geven, om daarmee de memoires beter te kunnen duiden. Het is niet helemaal juist deze memoires op te vatten als een autobiografie, omdat privé- en familie aangelegenheden niet of nauwelijks aan bod komen. De memoires zijn zeer duidelijk een document dat d'Ansembourg aan het einde van zijn leven heeft geschreven en waarmee hij eigenlijk slechts wil laten zien waarom hij tot de NSB is toegetreten. Daarnaast probeert hij vaak het voor hem belastende verband tussen antisemitisme en nationaalsocialisme te ontcrachten. Duidelijk is in ieder geval dat het om zijn constructie van de werkelijkheid gaat.

Bij een nadere beschouwing van de memoires blijkt dat d'Ansembourg zijn handelen inkadert aan de hand van de geschiedenis en hij zichzelf beschouwt als zittende op een bootje dat traag meevoert met de brede stroom. Dit gegeven getuigt enigszins van realiteitszin, maar anderzijds

fungeert het ook als het wegschuiven van verantwoordelijkheid voor het eigen handelen. Met beide noties in het achterhoofd is het vervolgens interessant om te zien hoe d'Ansembourg het een en ander verwoordt. Hij verwijst namelijk telkens naar een religieus en een politiek interpretatiekader en gebruikt bijna finalistische of apocalyptische wereldbeelden om zijn keuze voor de NSB te rechtvaardigen. Blijkbaar geven deze twee interpretatiekaders voor hem een duiding aan de werkelijkheid en zijn ze voor hem legitimerend, complementierend en confronterend. Hiermee is tevens het belang van het concept 'politieke religie' onderstreept, het schetst als *etic* term namelijk keurig de context van het interbellum en wordt als *emic* term ook door d'Ansembourg gebruikt om zijn handelen te verklaren en te legitimeren.

Hoewel deze twee interpretatiekaders een groot deel van het handelen van d'Ansembourg kunnen verklaren, vallen er bij een herlezing en bredere contextualisering van de memoires andere factoren op, die d'Ansembourg al dan niet expres verzwijgt. De eerste hiervan is machtshonger. Zij wordt door verschillende auteurs als Romijn maar ook De Valk genoemd. Deze hang naar macht is op te maken uit het belang dat d'Ansembourg hechte aan zijn adellijke familiegeschiedenis en de belangrijke leidende posities die de familie bezat. Een dergelijke visie past goed in de herpositionering van de adel in de maatschappij vanaf de negentiende eeuw. Zoals sociologisch onderzoek aantoonde bezat de adel in ieder geval tot ver in de twintigste eeuw namelijk nog steeds een substantieel deel van de leidende posities in de maatschappij en in het bijzonder de katholieke adel in Limburg. Een deel van de adel – waaronder de vader van d'Ansembourg - trok aan het einde van de negentiende eeuw naar het nieuwe machtscentrum Den Haag om daar politieke macht te consolideren of uit te bouwen. Daarnaast bezat de adel veel lokale bestuursposities, zoals het overerfbare burgemeesterschap van de d'Ansembourgs in Amstenrade aantoonde. Ook de studie van Malinowski over de Duitse adel wijst op de nadruk die een adellijke opvoeding legt op leiderschap en plichtsbesef. Hoewel Max de Marchant en d'Ansembourg zijn bestuurlijke benoemingen weliswaar steeds afdoet als toevallig, lijkt dit niet te stroken met de realiteit. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij graag meer politieke macht wilde bezitten en daarom bewust lid werd van de NSB omdat deze in zijn ogen als een springplank kon dienen voor een snelle carrière. Zelf moet hij namelijk geweten hebben dat hij bij het toetreden tot deze beweging meteen bij de hoogste echelons van deze beweging terecht zou komen. Hoewel hij vermoedelijk heeft getwijfeld om toe te treden tot de beweging, vanwege de

implicaties die een toetreden zouden hebben voor bijvoorbeeld zijn katholieke identiteit en toenmalige positie als burgemeester, kan het vooruitzicht tot het toetreden in het hoogste bestuurlijke orgaan - de Staten-Generaal – als een katalysator voor zijn keuze hebben gewerkt. Een vooruitzicht dat gezien de populariteit van de NSB zeker viel te verwachten. Daarnaast vervulde de elite binnen de emancipatie van verschillende groepen telkens een voortrekkersrol. Daarom zal de idee van het vervullen van een dergelijke rol voor d'Ansembourg niet alleen aan hebben gesloten bij een hang naar macht, maar werd deze rol volgens auteurs als Malinowski ook als natuurlijk beschouwd.

Deze factor hangt nauw samen met het beleefde verschil tussen lokaliteit en nationaliteit, die volgens De Rooy enerzijds kleiner werden maar ook scherper werden beleefd, net zoals dit het geval was met de verschillen tussen klassen en standen. In zijn provincie en in zijn gemeente was d'Ansembourg volgens de verkiezingsuitslag van de Provinciale Staten in 1935, waar hij op persoonlijke titel veel stemmen binnenhaalde, een belangrijk en populair man. Twee jaar later, na een periode in Den Haag, was hij echter veel minder populair en wist hij nog slechts 486 stemmen binnen te halen. Het lijkt erop dat d'Ansembourg graag in het machtscentrum Den Haag wilde zijn - mogelijk vanuit machtsaspiratie - maar hiermee zijn hand overspeelde. Pas op het moment dat hij weer terug 'mag' naar zijn provincie lijkt d'Ansembourg ook weer op te fleuren en profileert hij zich weer nadrukkelijk in zijn positie als Limburgs commissaris en districtsleider. Ook zijn memoires zijn zo opgebouwd, aan het begin en aan het einde spreekt hij uitvoerig en enthousiast over Limburg en benoemt hij de uniciteit maar ook de overheersing van de provincie, terwijl het midden zich kenmerkt door een pleidooi naar nationale eenheid onder leiding van de NSB. Een goed voorbeeld hiervan is zijn gewraakte installatierede, die hij besluit met de zin 'Leve Limburg', terwijl hij enkele jaren eerder uitvoerige pleidooien hield voor een verenigd Nederland. Wellicht was het nationale 'politieke toneel' te groot voor hem.

Zijn overgang van de RKSP naar de NSB laat zich ook verklaren door het eerder genoemde *exit, voice and loyalty* model van Hirschman. D'Ansembourg was namelijk ontevreden over de RKSP, waarschijnlijk vanwege het feit dat zij onvoldoende voor elkaar kreeg voor het katholieke volksdeel, maar ook omdat het carrièreperspectief daar minder was. Zijn overgang lijkt dus ook verklaard te worden door het uitreden, oftewel 'exit'. Binnen de NSB bleek d'Ansembourg naar

eigen zeggen ook niet helemaal tevreden te zijn en probeerde hij de uitwassen van het nationaalsocialisme naar eigen zeggen te veranderen. Hoewel onduidelijk is in hoeverre d'Ansembourg dit echt probeerde, wijst een dergelijke actie op 'voice', gesterkt door een zekere loyaliteit tot aan zijn dood ten opzichte van het nationaalsocialisme. Deze loyaliteit bestond verder op het gebied van zijn katholieke identiteit. Zijn hele leven lang is hij katholiek geweest, hoewel hij fulmineerde tegen het Nederlandse episcopaat en de kerk in het algemeen. Deze loyaliteit heeft hem ervan te weerhouden daadwerkelijk uit de kerk te treden en slechts kritiek te leveren.

Zijn grootste kritiek op de bisschoppen en later de katholieke kerk was het feit dat zij zich inmengden op het gebied van de politiek, door katholieken in zekere zin te dwingen niet op de NSB te stemmen, maar op de RKSP. Zijn kritiek op deze houding verliep volgens een vast stramien, waarin hij de kritiek van de lagere echelons binnen de kerk voortdurend probeerde te pareren met een hiërarchisch argument. Nadat tot zijn grote teleurstelling zelfs het Vaticaan geen aanstalten maakte het standpunt van het Nederlands episcopaat in zake de NSB te herroepen, riep hij bij meerdere gelegenheden op tot een beroep op de eigen afweging van de gelovige katholiek, een oproep die ingegeven lijkt te zijn door zijn eigen afweging tussen een nationaalsocialistische overtuiging en katholieke identiteit. Hoewel het niet vreemd is dat hij de inmenging van de katholieke kerk op het gebied van de politiek verafschuwde, is het wel opvallend dat hij zelf het nationaalsocialisme ziet als een systeem dat de godsdienstige verbindingen wil en kan vervangen, door een omvattender binding en daardoor een hoger doel nastreeft dan een religie. Hoogstwaarschijnlijk zag hij zichzelf weliswaar als katholiek, maar maakte hij van deze onderscheidende identiteit (al dan niet noodgedwongen) een ondergeschikte, ten faveure van de nationaalsocialistische overtuiging. Wel bleef hij zich ook tijdens de Tweede Wereldoorlog bewust van zijn katholieke 'wortels' en ging hij bijvoorbeeld nog naar de kerk. Daarentegen was hij een fel tegenstander van het geven van subsidies aan katholieke scholen en andere instellingen in zijn periode als commissaris van de koningin. En liet hij zich een aantal malen zeer negatief uit over de katholieke kerk. Enerzijds streed hij dus tegen het politiek catholicisme, maar anderzijds streed hij voor een politieke religie. Een tegenstrijdigheid die kenmerkend zou blijven voor zijn leven en in de waardering voor zijn leven.

Deze scriptie beoogde een beeld te schetsen van d'Ansembourg als *homo politicus* en als *homo religiosus*. Het ging hier niet om twee beelden van dezelfde man, maar om een (deels) overlappend beeld van een man die juist het politieke en het religieuze met elkaar probeerde te verenigen. Zijn intentionele handelen lijkt dus verklaart te kunnen worden met het concept van de 'politieke religie' in het achterhoofd. Hoewel een waardeoordeel al gauw voor de hand ligt, bij een biografie over een NSB'er, doet dit in mijn ogen tekort aan het leven van een persoon, omdat de geschiedenis pas achteraf oordeelt. Dit ondanks het feit dat vastgesteld kan worden dat d'Ansembourg 'foute' denkbeelden omtrent joden en de RKSP propageerde en hij ook volledig hiervoor de verantwoordelijkheid dient te dragen en dus ook als 'fout' bestempeld mag worden door de geschiedenis. Het beeld dat d'Ansembourg van zichzelf schetst is passief en vooruitstrevend. Het beeld dat ik van hem schets is die van een opportunistische reactionaire katholieke edelman, die het verdwijnen van het katholicisme en de uitgespeelde rol van zijn familie - onder invloed van de democratie - met lede ogen aan zag en daarop besloot te handelen uit een mengeling van wantrouwen, machtswellust, identiteit en overtuiging. Hij overspeelde hiermee zijn hand en overzag de gevolgen van dit handelen echter niet.

De krachten die de NSB en met name de NSDAP echter opriepen bleken namelijk sterker dan verwacht voor een man die te zeer geïsoleerd in een katholiek adellijk en provinciaal milieu had geleefd. Hoewel hij in het begin naar eigen denken met zijn adellijke afkomst binnen de volkse NSB een leidende rol zou kunnen vervullen, bleek echter al gauw dat het landelijke politieke podium voor de Limburgse graaf te hoog gegrepen was. Tijdens de oorlog kwam hij tevens steeds dieper in de radicaliserende NSB terecht. Hoewel de NSB en d'Ansembourg dus weliswaar probeerden de soevereiniteit van Nederland te behouden door samenwerking met de Duitsers, mislukte dit faliekant omdat zij Nederland juist op wilden laten gaan in hun Derde Rijk. Hierdoor veranderde d'Ansembourg van een nationalistische patriot tegen zijn zin in een landverrader en 'foute Nederlander'. Een kwalificatie die onder invloed van De Jong, De Jonge en andere auteurs telkens opnieuw is ingevuld en die hij tot aan zijn dood heeft proberen te bestrijden.

Literatuuropgave

Lijst van archivalia

- Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AES) Olanda IV periodo, pos. 64, fasc. 21-24.
- Nationaal Archief Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) 74914.
- Nederlands Audiovisueel Archief te Hilversum, band 167 akte 3.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Doc I 1096 I/II.
- NIOD, KA I 3180-3183.
- NIOD, KBI 4702.
- NIOD, NSB Archief 252b.

Onuitgegeven bronnen

- Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. graaf de, *of Moskou* (onuitgegeven Amstenrade 1974).
- Woudenberg, H.J., *Memoires* (NIOD Doc 1922 Onuitgegeven) I.

Uitgegeven bronnen

- *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel 1 1921-mei 1942* (Den Haag 1967).
- *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel 2 mei 1942-mei 1945* (Zutphen 1993).
- Geelkerken, C. van, *Voor Volk en Vaderland. De strijd der nationaal socialistische beweging 14 december 1931 – mei 1941* (Utrecht 1941).

Lijst van websites

- <http://www.adelsvereniging.nl/wij.htm>
- <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/struiken>
- <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>
- <http://www.liberales.be/cgi-bin/show.pl?boek&burleigh&print>

- http://www.nationaalarchief.nl/collectie/Actueel/CABR/CABRvraageen_actueel.asp?ComponentID=5982&SourcePageID=6018
- <http://www.parlement.com/9291000/biof/00877>
- www.parlement.com

Literatuur

- '30 april 1945. Arrestatie NSB-gouverneur Marchant et d' Ansembourg', in: *Dagblad de Limburger. Limburgs Dagblad* 30 april 2008.
- 'Doodstraf geëischt tegen graaf d'Ansembourg', *Het Parool* 30 april 1946.
- Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).
- Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Amsterdam 1994).
- Baumann, Gerd, 'Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach' in: G. Baumann en A. Gingrich ed, *Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach* (New York en Oxford 2004) 18-52.
- Baumann, Gerd, *The Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities* (New York en Londen 1999).
- Blom, J.C.H., 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986) 30-52.
- Boom, Bart van der, *Kees van Geelkerken. De rechterhand van Mussert* (Utrecht en Antwerpen 1990).
- Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) IV, 588-604.
- Boterman, Frits, 'Inleiding', in: Frits Boterman en Marianne Vogel ed., *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003) 7-20.
- Broekema, P., *Over het nut en voordeel van de biografie voor de bestudering van religie. Een pleidooi voor de religieuze biografie* (ongepubliceerd essay Groningen 2008).
- Broekema, P., *Van missionaris tot eerste Europeaan. De veranderende rol van Bonifatius als identificatiemodel* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Groningen 2007).

- Bruin, Kees, 'Wat heet dubbel. De sanering van dubbele namen rond de Tweede Wereldoorlog', in: *De Gids* 162 (1999) 102-111.
- Bruinsma, M.P., *M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg. Rooms-katholiek en NSB'er* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis 1997).
- Burleigh, Michael, *Sacred causes. Religion and politics from the european dictators to al Qaeda* (Londen etc. 2007).
- *De Tijd* 5 augustus 1936.
- Drie, R.J.F. van, ed., *Nederlands Adelboek: 1903-1987 CD-ROM* (Den Haag z.j.).
- Gauchet, Marcel, *Religie in de democratie* (Amsterdam 2006).
- Gerritse, Theo, *Collaboreren voor een betere wereld: de memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007).
- Ginkel, Rob van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Meppel 1999).
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam en Antwerpen 2001).
- *Het Schild, apologetisch maandschrift uitg. der A.V. Petrus Canisius* (18) II.
- Heynen, F., 'De Vaderlandsliefde van den katholieken Nederlander', *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied* 13 (1880-1881) II, 121-122.
- Hirschman, Albert O., *Exit, voice and loyalty. Responses to decline in firms, organizations and states* (Cambridge en Massachussets 1970).
- Holthoon, F.L. van, 'Verzuiling in Nederland', in: F.L. van Holthoon ed., *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen 1985) 159-174.
- Huisman, Nelleke, *Wouter Lutkie. Een katholiek priester als prediker van het fascisme* (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis Amsterdam 1981).
- Jong, Lou de, ed., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 dln. (Den Haag 1969 - 1991).
- Jonge A.A. de, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1979).
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982).

- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum en Antwerpen 1964).
- Kooij, G.A., *Het echee van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Utrecht 1982).
- Kuiper, Yme, 'Adel in Nederland', in: Els Ketelaar- de Vries Reilingh en Yme Kuiper ed., *Edel voor Adel* (Raamsdonkveer 2000) 77-94.
- Kuiper, Yme, 'Adel, Nation und Staat in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert', in: *Adel verbindet (Bundel voortkomend uit congres)* (z.p. nog te verschijnen).
- Kuiper, Yme, 'Dienstbaar moet je zijn. Over monarchie, hofadel en de constructie van adelsidentiteit in Nederland en Duitsland', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 146-159.
- Kuiper, Yme, 'Licht uit het oosten: Adelsgeschiedenis in Duitsland', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 13 (2006) 180-182.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1986).
- Malinowski, Stephan, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlijn 2003).
- *Mandement van het Nederlandsch Episcopaat over het fascisme en nationaal-socialisme* (Hilversum 1934).
- Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. graaf de, 'Ingezonden brief', in: *Limburger Koerier* 16 november 1934.
- Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. graaf de, *40 jaren. De Ondergang van de R.K. Staatspartij* (Utrecht 1935).
- Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. graaf de, *De Katholieke Kerk en de realiteiten* (z.p. z.j.).
- Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M. graaf de, *De Vastenbrief en de N.S.B* (z.p. z.j.).
- Margry, Peter Jan, 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van het 'katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw' in: Jurjen Vis en Wim Janse ed., *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64-86.

- Meyers, Jan, *Mussert een politiek leven* (Soesterberg 2005).
- *Mislukt verweer tegen "Ismaël trekt op" ons antwoord aan den Neder-Duitschen von Papen* (z.p. 1935).
- Peters, R., *Adel 'Ontmythologiseerd'. Op visite bij Mr. L.J.R.J.B.W.G.E.M. Graaf de Marchant et d'Ansembourg op kasteel Amstenrade* (Ongepubliceerde opdracht mondelinge geschiedenis voor Godsdienstwetenschap in Actie Groningen 2007).
- Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945)* (Den Haag 1965) I-II.
- Raedts, P., 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) IV, 713-725.
- Rogier, L.J., 'Mussert bij Mussolini en Pacelli', *Annalen van het Thijmgenootschap* (153) 1955, III, 97-107.
- Rogier, L.J., 'Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 1 (1959) 1-25.
- Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam 1976).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Rooden, Peter van, 'Nut en nadeel van de biografie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 66-73.
- Rooy, Piet de, *Republiek van Rivaliteiten* (Amsterdam 2002).
- Schijf, Huibert, Jaap Dronkers en Jennifer R. van den Broeke-George, 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families in de twintigste eeuw', in: Meindert Fennema en Huibert Schijf ed., *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering* (Amsterdam 2004) 57-84.
- Sinnema, Jakob Tj. J., *Dwarskijkers en spelbedervers. De visie van de Nationaal-Socialistische Beweging op de Nederlandse parlementaire democratie en een analyse van het optreden van de NSB-Tweede Kamerfractie aan de hand van concrete voorbeelden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Amsterdam 1989).
- Solzjenitsyn, Aleksandr, *De Goelag Archipel* (Baarn 1974).

- Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).
- Urbach, Karina, 'Introduction', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 1-15.
- Valk, J.P. de, 'Distance and Attraction: Dutch Aristocracy and the Political Right Wing', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 73-88, aldaar 84.
- Valk, J.P. de, 'Italië, Het Vaticaan en de NSB (1933-1937)', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 26 (1984) 91-118.
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Voorburg 1998).
- Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme* (Assen 1975).
- Versluis, W.G., *Geschiedenis van de emancipatie der Katholieken in Nederland van 1795 – heden* (Utrecht en Nijmegen 1948).
- Voegelin, Eric, *Die Politischen Religionen* (Heruitgave München 1993).
- *Wit-Geel Boek der NSB. De Houding van de N.S.B. ten opzichte v/d R.K. Kerk* (Utrecht 1936).
- Zaal, Wim *De Herstellers. Lotgevallen van de Nederlandse fascistten* (Utrecht 1966).
- Zondergeld, G.R., 'Seperatisme en regionalisme in Nederland sinds 1814', in: G.R. Zondergeld, *Goed en kwaad : vijftien opstellen van fascisme tot pacifisme, van Rudolf Steiner tot Colijn* (Antwerpen en Apeldoorn 2002) 127-154.
- Zondergeld, G.R., *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front* (Houten 1986).

Balancing between Catholic identity and National Socialistic conviction
An appeal for a new image of M.V.E.H.J.M. count de
Marchant et d'Ansembourg (1894-1975)

Introduction

'First there was war and then there was an image of that war. Although the war was bad in itself, that story made the war look even worse', are the first two sentences of *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* by historian and journalist Chris van der Heijden.³⁷⁷ In this highly influential book, Van der Heijden shows that the collective image of this war was constructed by authors such as Jacques Presser and Lou de Jong. Their efforts and works, he argues, paved the way for some kind of mythic view of the war as a struggle between good and bad. The central feature of this view was a distinction between 'good' and 'bad people', of which De Jong characterized the second group in particular as intrinsically bad.³⁷⁸ Not the war made them act in a certain way: they were just villains, traitors or fascists, trying to hand over the Netherlands to the Nazi's, fighting off the resistance and destroying democracy.

In this way, De Jong constructed a perfectly clear image of and for the Dutch people, which made it easy for them to cope with the difficult implications of the war and which, moreover, fitted perfectly in their newly founded identity of citizens in a 'modern' state. This obviously simplified image of the war, implicated a debatable view on the pre-war society as well. Because the Second World War became an anchor in contemporary Dutch history which, until recently, was deemed impossible to compare with other wars, periods or crimes the previous period was merely seen as a precursor, instead of a period which should be valued by its own merits.³⁷⁹

Surprisingly enough, this image has not been formed in the direct aftermath of the Second World War. During the second half of the 1940's and in the 1950's, the Dutch were busy

³⁷⁷ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam and Antwerp 2001) 9-10.

³⁷⁸ Ibidem, 11. Cf. Lou de Jong ed., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 vols. (The Hague 1969- 1991).

³⁷⁹ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: G. Abma, Y. Kuiper and J. Rypkema ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986) 30-52.

rebuilding their country. While facts and numbers about the war were documented and collaborators were punished, most people felt that it was time to forget about the war and time to move on into modernization. It was only in the 1960's that this mythic view on the Second World War was developed, after which it became nearly impossible to draw another, more nuanced, image of the Second World War and the people who lived in this period. Although this view has been influential until today, the past two decades witnessed a rising amount of contesting images of this period and its people.

However, the recent years still witnessed the appearance of a lot of biographies about 'bad' Dutchmen, in which the focus is most often a political one. One of these 'bad' guys who is mentioned explicitly by De Jong and who has attracted a lot of attention in the past three decades, is the catholic nobleman Max de Marchant et d'Ansembourg.

Facts of life

Max de Marchant et d'Ansembourg was born on the 18th of January 1894. His father was a wealthy nobleman and member of the *Tweede Kamer* for the Catholic political party *Rooms Katholieke Staatspartij* (RKSP). Max de Marchant et d'Ansembourg was educated at a Jesuit gymnasium in Sittard and studied law at the University of Münster for one year. When the First World War broke out, he volunteered as an officer in the German army. After this war, he worked as a clerk in several Dutch banks in Rotterdam and Amsterdam and as a clerk at the coalmines in Limburg. In 1925 he was appointed mayor of Amstenrade as his uncle heir. He had some political ambitions and he was elected as a Catholic party member of the Provincial Counsel in Limburg two years later. He was not re-elected in 1931 and two years later he defected to the National Socialistic Movement (NSB). Because of this choice, the government forced him to give up his mayoralty in 1934. In this year, the leader of the NSB, Anton Mussert (1894-1946), made him responsible for the foreign relations of the organization. Several times, he tried to convince the Catholic Church about the good intentions of the NSB by visiting the Archbishop in Utrecht and the administration of the Pope at Vatican City, but he was unable to withhold the so called *Mandement* by the Dutch Episcopate.³⁸⁰ From 1935 to 1940 he sat successively in both houses of parliament, after which he became one of the first NSB governors

³⁸⁰ This *Mandement* stated that clergymen were not allowed to become a member of the NSB and laypeople should take a membership into deep consideration. This subtle advice became much more strict when in 1936 the Episcopate explicitly forbid all Catholics to join the NSB.

in Limburg. At the end of the war he fled to Germany, but was arrested, trialed and imprisoned for the next ten years. After this, he returned to his castle in Amstenrade, where he died in 1975.³⁸¹

Images of life

According to De Jong, there are two main reasons for the fact that d'Ansembourg got so much attention. First, he argues that his importance in the NSB plays an important role. Second, he considers the preservation of a lot of his correspondence with party members, clergymen, family, and friends before and during the war important, because this enables scholars to better understand his motivations and gives them a view into the hesitations certain Catholics had against the NSB.³⁸² However, while claiming this, De Jong in the first part of *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* describes d'Ansembourg as a landowner and member of the catholic Limburgan aristocracy and labels him as a convinced National Socialist in other parts. Because of De Jong's huge influence, this image has only been altered slightly during the past three decades. In other publications about the Second World War too, d'Ansembourg is continuously described as the archetype of a 'bad' man; as a member of the aristocracy, a devout catholic and a convinced National Socialist. Only a few recent publications, like a Master thesis from 1997, a monograph about four Dutch National Socialistic leaders from 2007 and some publications about right-wing aristocracy in the interwar period have shown more interest in d'Ansembourg's motivations for joining the NSB.³⁸³

All the other publications borrow De Jong's image of the 'bad' guy and fill in this archetype by using d'Ansembourg's speeches, letters and, sometimes, memoirs. Therefore, the image they present is more outspoken and varies from a 'conservative nobleman craving for power' (De Valk) to an 'outspoken anti-Semite' (Gerritse). Somewhere in between we can place Bruinsma's image, in which he is just depicted as a moderate National Socialist and a Catholic nobleman. All these images have various deficiencies: they only focus on certain aspects of his life. De Valk depicts d'Ansembourg as a typical example of right wing aristocracy and focuses

³⁸¹ <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/marchan>

³⁸² De Jong, *Het Koninkrijk I*, 317.

³⁸³ M.P. Bruinsma, *M.V.E.H.J.M. graaf de marchant et d'Ansembourg. Rooms-katholiek en NSB'er* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis 1997). Theo Gerritse, *Collaboreren voor een betere wereld: de memoires van vier Nederlandse nationaal-socialisten* (Soesterberg 2007). J.P. de Valk, 'Distance and Attraction: Dutch Aristocracy and the Political Right Wing', in: Karina Urbach ed., *European Aristocracies and the Radical Right 1918-1939* (Oxford 2007) 73-88.

on the fascination for fascism among the aristocracy. Because of this focus his image of d'Ansembourg is not a 'complete' biography. Gerritse describes his life by only comparing him with other National Socialists, to define his own position that d' Ansembourg was a 'true' member of the NSB. Finally, Bruinsma describes him as d'Ansembourg himself and his family wanted him to be, by interviewing his wife and using his memoirs as true facts. Although these authors do focus on d'Ansembourg's motivations for joining the NSB, they only give some superficial explanations for joining this movement, but do not go into detail on d'Ansembourg's own worldviews in order to explain his position inside the NSB. Their explanations are therefore mostly 'etic' instead of 'emic' as well.

Form

Although it is impossible to completely understand a person while writing a biography, it should be the task of the biographer to cover a life in such a way that it fits the personality, actions and the facts of life of a subject at its best. In the case of d'Ansembourg one strategy seems to be the most fruitful: the so-called political-religious biography. In this type of biography, people are described by focusing on their political and religious ideas and comparing these with political and religious views of their time. Both elements are very important, because they give meaning to society and (after) life, but also point at the boundaries between public and private spheres. Especially since the French Revolution, religion is mostly seen as something private and politics as something more public, although religion is used in politics and vice versa.

I consider the political-religious approach the best way to describe and analyze the life of d'Ansembourg because of three distinct arguments:

- 1) d'Ansembourg was a devout Catholic and member of the Catholic party, but became a National Socialist and subsequently fought fiercely against that same church.
- 2) The interwar period, which was crucial in d'Ansembourg's life course, can be seen as a period in which so-called political-religions rose, a concept that combines both religion and politics.³⁸⁴

³⁸⁴ Eric Voegelin, *Die Politischen Religionen* (Revised edition München 1993).

- 3) In his memoirs, d'Ansembourg tries to justify his choice for the NSB by pointing at religious as well as political motives. Furthermore, he is disappointed by the Catholic Church because of its interference in politics, while he mentions explicitly in his memoirs that he is attracted to the NSB because it can be characterized as a political religion.

In short, d'Ansembourg's life as well as the time he lived in seem perfectly suited to focus especially on his political-religious ideas in the context of his time. By applying this approach to the memoirs and the life of d'Ansembourg and comparing them with newly discovered documents from the Vatican Archives, a new and improved image of d'Ansembourg will emerge.

Political-religious image

There is no doubt that d'Ansembourg was a convinced National Socialist. All the historical evidence points in this direction and all former authors have agreed upon this, basing themselves upon public speeches and letters, most of which are mentioned by De Jong. Further evidence for d'Ansembourg's National Socialistic conviction can be found in his memoirs, in which he constantly defends the NSB as the alternative for communism and failing democracy.³⁸⁵ Most authors also use his fierce battle against the Catholic Church between 1934 and 1945 as an argument for their image of d'Ansembourg as a convinced National Socialist. This image and the sources it is based upon, have been derived from De Jong as well, and have been used and recycled over and over again. To prove this image of d'Ansembourg as a convinced National Socialist and fighter of the Catholic Church, De Jong and others refer to a series of letters written by d' Ansembourg to the Dutch Episcopate and the Pope. However, because these authors focused merely on the political aspects of his life and therefore emphasized his battles against the Church, they subdued and eventually underestimated religion in their argumentation. However, in order to understand the motivations of d'Ansembourg completely, it is necessary to take the religious component into full account.

³⁸⁵ M.V.E.H.J.M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, *of Moskou* (onuitgegeven Amstenrade 1974).

A letter he wrote in 1936 to the bishop of Haarlem can illustrate the importance of d'Ansembourg's religious motivations.³⁸⁶ In this letter, he explains his choice for National Socialism as a choice for Christianity. The most striking about this letter, however, is not the text itself, but its form and style, which is completely different from all his other letters. Most sentences are too long and contain many errors and his style is even impolite, what gives the impression that d'Ansembourg is angry and very emotional about this specific subject. The image derived from this letter is that of a man who is about to lose something very important – i.e. support and guidance from his church or religion - and tries to cope with this loss by embracing a new 'religion'. These ambivalent feelings towards religion also become apparent in his memoirs, where he is constantly attacking the Catholic Church for interfering with politics. On the other hand, he constantly talks about the blessings of Christianity for Western Europe and his warm and deep feelings for the Catholic Church. Different witnesses have also reported this positive attitude towards the church during his trial in 1946. One of them stated: 'At the one hand he was a convinced National Socialist, but on the other hand he fulfilled his duties as a Catholic, he lived in two worlds.'³⁸⁷ The same can be said about the documents from the Vatican Archives. In those letters d'Ansembourg is fighting the interference of religion in the political sphere, by trying to convince the Pope to stop the political actions of the Dutch Episcopate, by using 'political-religious' arguments. In his view, the NSB is the best way for Catholics and Christians to maintain their identity instead of relying on the liberal democracy. Therefore, the image of d'Ansembourg has to be nuanced. He was not a National Socialist fighting the Catholic Church, but a 'devout' member of a political-religion who was opposed to the influence of a religion in the political sphere.

³⁸⁶ Nationaal Archief *Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)* 74914, letter from d'Ansembourg to the bishop of Haarlem in 1936.

³⁸⁷ CABR 74914, sworn statement by J.F. Defesche.

Conclusion

The image of d'Ansembourg as a convinced National Socialist is correct, but incomplete. Because of his Catholic background, his use of religion as justification and the emergence of political religions in the interwar period a biographer has to pay attention to religious components besides political ones in order to understand d'Ansembourg. Most of his motivations can be understood with respect to both of these two concepts and for that reason I argued to choose the political-religious biography as a focus of research.

However, we have to realize that such a political-religious image of d'Ansembourg is a construction of his life as well; a construction that was even used by d'Ansembourg himself and therefore has to be looked upon with the utmost care. Every human life is much more complex than a story and does not have an index or an end during lifetime; this is true for d'Ansembourg as well. Although he was a convinced National Socialist, he was a devout Catholic as well and constantly tried to find a balance between these two. His reasons for joining the NSB were a complex mixture of diverse factors, like the will to survive by justifying his actions in a structured manner or the urge to strive for power and recognition because of his aristocratic background. In the end, his choice was wrong, but the image of d'Ansembourg after the war made him look worse than he was.